

Yüksek İlim Tahsilinde Hadis Eğitimi: Osmanlı Dârülhadislerinden Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'ne*

Hadith Education in Higher Religious Studies: From Ottoman Dâr Al-Ḥadīth to Dâr Al-Funûn Faculty of Theology

Ayşegül Toprak Şahin**

Öz

Bu çalışma, Osmanlı Dârülhadislerinden Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'ne geçiş sürecini ele alarak dini eğitimin modernleşme bağlamındaki dönüşümünü konu edinir. Temel amacı dârülhadislerdeki geleneksel hadis eğitimi, Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'ndeki modern eğitimle karşılaştırmaktır. Dârülhadisler, İslam toplumunun ve hukukunun temel unsurlarından biri olan hadis ilmini yaşatan ve öğreten önemli eğitim merkezleridir. Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi, Batı bilimleri ile entegrasyonu hedefleyen modernleşme hareketlerinin bir temsili olarak ortaya çıkar ve temel İslami ilimlerin toplumbilimsel bir yaklaşımla öğretilmesini hedefler. Nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yöntemini kullanan bu çalışmada tarihi belgeler, müfredat verileri ve konuyla ilgili akademik eserler üzerinden dârülhadis ve Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin hadis ilmine yönelik eğitim anlayışları analiz edilmiştir. Çalışmanın kapsamı, dârülhadisler için kurulduğu ilk asır olan on dördüncü yüzyıldan Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'ne bağlandığı 1914 yılına kadar olan süreç; Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi için kurulduğu yıl olan 1924'ten, kapatıldığı yıl olan 1933'e kadarki süreçtir. Araştırmada ulaşılan sonuçlar dârülhadislerin esnek ve bireysel bir eğitim anlayışı benimsediğini, Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin ise daha yapılandırılmış, standartlaştırılmış bir müfredatla eğitim verdiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, din eğitimi, metodoloji, dârülhadis, Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi

Abstract

This paper examines the transition from Ottoman Dâr al-Ḥadīth institutions to the Dâr al-Funûn Faculty of Theology, focusing on the transformation of religious education in the context of modernisation. Its primary aim is to compare the traditional ḥadīth education in dâr al-ḥadīth institutions with modern education at the Dâr al-Funûn Faculty of Theology. Dâr al-ḥadīth institutions served as significant educational centres that preserved and taught ḥadīth, a fundamental element of Islamic society and law. The Dâr al-Funûn Faculty of Theology emerged as a representation of modernisation movements aimed at integrating Western sciences while also seeking to teach fundamental Islamic sciences through a sociological approach. This study uses content analysis, a qualitative research method, to analyse the educational perspectives on ḥadīth in both dâr al-ḥadīth institutions and the Dâr al-Funûn Faculty of Theology through historical documents, curriculum data, and relevant academic works. The scope of the study covers the period from the 14th century, when dâr al-ḥadīth institutions were first established, until 1914, when they were incorporated into the Dâr al-Ḥilâfah al-Âliyyah Madrasah; and for the Dâr al-Funûn Faculty of Theology, from its founding year in 1924 until its closure in 1933. The findings of the research reveal that dâr al-ḥadīth institutions adopted a flexible and individualised approach to education, whereas the Dâr al-Funûn Faculty of Theology provided instruction through a more structured and standardised curriculum.

Keywords: Ḥadīth, religious education, methodology, dâr al-ḥadīth, Dâr al-Funûn Faculty of Theology

* Bu çalışmaya olan önemli katkılarından ötürü yazı hakemlerine teşekkürlerimi sunarım.

** Sorumlu Yazar: Ayşegül Toprak Şahin (Arş. Gör. Dr.), Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Artvin, Türkiye.
E-posta: aysegultoprak@artvin.edu.tr ORCID: 0000-0002-5569-7779

Atf: Toprak Şahin, Ayşegül. "Yüksek İlim Tahsilinde Hadis Eğitimi: Osmanlı Dârülhadislerinden Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'ne." *darulfunun ilahiyat* 36, 'Darulfunun İlahiyat' Özel Sayısı (2025): 261–301. <https://doi.org/10.26650/di.2025.36.1.1647150>

Extended Summary

The Ottoman education system had a strong structure, with madrasas serving as the primary institutions for religious sciences. Among these, Dār al-Ḥadīth institutions held a special status, focusing on the systematic study of ḥadīth. The first Dār al-Ḥadīth in the Ottoman Empire was established in the 14th century in İznik by Çandarlı Halil Hayreddin, laying the foundations for hadith education. Over time, these institutions expanded across Ottoman territories, preserving and transmitting the science of ḥadīth. However, by the 19th century, the need for modernisation in education led to the establishment of Dār al-Funūn Faculty of Theology, which incorporated a Western-style university model alongside traditional Islamic sciences. The aim of this study is to examine the transformation of ḥadīth education within the Ottoman educational tradition. By analysing the shift from Dār al-Ḥadīth to Dār al-Funūn Faculty of Theology, the study highlights differences in methodology, curriculum, and institutional structure, shedding light on the broader modernisation of Islamic education in the late Ottoman period. Dār al-Ḥadīth institutions were among the highest-ranking madrasas in the Ottoman educational system. These centres specialised in ḥadīth studies, where students received training under expert scholars. Education focused on studying and memorising key ḥadīth collections, such as *Ṣaḥīḥ* al-Bukhārī and *Ṣaḥīḥ* Muslim. Additionally, students learned ḥadīth authentication methods, particularly al-jarḥ wa al-ta'dīl, which evaluated the reliability of the narrators. A defining characteristic of Dār al-Ḥadīth was its scholar-centred teaching model. The teacher (mudarris) determined the curriculum, and lessons were conducted in study circles (ḥalaqah system), where ḥadīths were memorised and discussed interactively. Memorisation, debate, and explanation were the core teaching methods. However, there was no standardised curriculum, meaning that the selection of ḥadīth texts and the approach to teaching depended on the individual mudarris. Dār al-Ḥadīth institutions functioned within the waqf (endowment) system. While some waqf donors specified which texts should be taught, most simply required that ḥadīth instruction take place, leaving mudarrises to design their own courses. This structure resulted in regional variations in the curriculum and teaching styles. The prestige of different Dār al-Ḥadīth institutions also varied, with Süleymaniye Dār al-Ḥadīth standing out as one of the most esteemed centres for ḥadīth education. The teaching methodology in Dār al-Ḥadīth was text-centred. Classes revolved around major ḥadīth collections such as *Ṣaḥīḥ* al-Bukhārī, *Maṣābīḥ al-sunnah*, *Mashāriq*, and *al-Shifā'* by Qāḍī 'Iyāḍ. These texts were taught alongside their commentaries (sharḥs), allowing students to analyse and interpret ḥadīths in depth. The ḥalaqah system facilitated close interaction between students and instructors, encouraging deep engagement with ḥadīth texts. However, there was no formal academic standardisation, and the structure of education often depended on the expertise and scholarly interests of the mudarris. In Dār al-Ḥadīth, ḥadīth education emphasised both memorisation and analytical study. However, as time passed, the curriculum became increasingly text-based and repetitive, prioritising

traditional works over innovative scholarship. This contributed to the perception that Dâr al-Ḥadīth institutions lacked intellectual dynamism, which later became a justification for modernising religious education. By the 19th century, Western scientific advancements had influenced the Ottoman education system, leading to the establishment of Dâr al-Funûn Faculty of Theology in 1924. This transformation was part of a larger reform effort under the Law on the Unification of Education called “Tevhid-i Tedrisat Kanunu”. The faculty aimed to modernise Islamic education by introducing systematic and interdisciplinary methods. Unlike Dâr al-Ḥadīth, the Dâr al-Funûn Faculty of Theology adopted a topic-centred approach to ḥadīth education. Rather than focusing solely on memorisation and commentary, ḥadīth was analysed in relation to sociology, psychology, and historical context. This approach encouraged students to study ḥadīth analytically, applying modern research methodologies. Ḥadīth courses lasted six semesters, with three hours per week dedicated to ḥadīth studies. The curriculum covered ḥadīth history, methodology, and textual analysis, integrating Western academic disciplines into traditional Islamic studies. The Dâr al-Funûn Faculty of Theology followed a standardised curriculum, supervised by the Ministry of Education. The courses were systematically updated to include Ḥadīth History, Principles of Ḥadīth, and the Social and Cultural Context of Ḥadīth. The standardisation of ḥadīth education ensured that students followed a structured academic plan although it also limited the flexibility of instructors. Despite its contributions to modernising Islamic education, the faculty was closed in 1933 as part of a broader university reform, and no new theology faculty was established until the Ankara University Faculty of Theology in 1949. The institutional structure, educational approach, curriculum, ḥadīth teaching methods differences between Dâr al-Ḥadīth and Dâr al-Funûn Faculty of Theology is below: Dâr al-Ḥadīth had a flexible, scholar-centred structure, while Dâr al-Funûn Faculty of Theology followed a centralised and standardized academic model. The former was influenced by madrasa traditions, whereas the latter adopted elements of modern university education. Dâr al-Ḥadīth followed a text-based approach, relying on classical ḥadīth collections. Dâr al-Funûn Faculty of Theology adopted a topic-centred approach, analysing ḥadīth in relation to the social sciences, philosophy, and historical context. Dâr al-Ḥadīth had a non-standardised curriculum, where individual scholars determined the content of their courses. Dâr al-Funûn Faculty of Theology implemented a structured, ministry-approved curriculum, ensuring consistency across all students. In Dâr al-Ḥadīth, education was interactive, using ḥalqa study circles, where students memorised, discussed, and analysed ḥadīth texts. In Dâr al-Funûn Faculty of Theology, ḥadīth courses were lecture-based, with an emphasis on research, written assignments, and critical analysis. Ḥadīth education in the Ottoman Empire evolved significantly from the traditional Dâr al-Ḥadīth system to a modern university model. Dâr al-Ḥadīth institutions provided scholar-centred, flexible education, whereas Dâr al-Funûn Faculty of Theology introduced structured and interdisciplinary ḥadīth education that integrated modern scientific approaches. This

transformation marked a fundamental shift from memorisation-based study to analytical research, incorporating historical and sociological perspectives into ḥadīth scholarship. The transition from Dār al-Ḥadīth to Dār al-Funūn Faculty of Theology reflects broader changes in Islamic education, highlighting the challenges of balancing tradition with modernity. While Dār al-Ḥadīth played a crucial role in preserving ḥadīth sciences, Dār al-Funūn Faculty of Theology sought to modernise the study of ḥadīth within an academic framework. Understanding this transformation provides insight into the relationship between traditional Islamic sciences and contemporary academic disciplines. Today, Islamic studies institutions continue to face the challenge of integrating traditional ḥadīth scholarship with modern methodologies. The balance between historical authenticity and academic innovation remains a central issue in the contemporary study of ḥadīth, making this historical transition an essential reference for ongoing debates in Islamic education.

Giriş

Osmanlı medrese geleneği hem yapısal hem de eğitim anlamında köklü bir geçmişe sahiptir. Bu gelenekteki kurumlar arasında yer alan dârülhadisler hadis ilmiyle ilişkilendirilen önemli merkezler olarak telakki edilir. Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa tarafından 14. yüzyılda İznik'te inşa edilen Osmanlı'nın ilk dârülhadisi, bu kurumların tarihsel gelişiminin başlangıcını simgeler. Zamanla bu eğitim yapıları Osmanlı devletinin geniş sınırlarına yayılmış ve önemli bir eğitim ağı haline gelmiştir. Öte yandan 19. yüzyıla gelindiğinde Batı'daki ilmi gelişmelerin artmasıyla bağlantılı olarak eğitim sisteminde zamanla modernleşme ihtiyacı doğmuş ve ihtiyaç duyulan bu dönüşümün bir sonucu olarak 1924'te kurulan Dârülfünun İlahiyat Fakültesi, Osmanlı'da dini eğitimin çağdaştırılması versiyonunu temsil etmeye başlamıştır. Bu geçiş süreci Osmanlı'daki dini eğitim kurumlarının evrimini ve Batı bilimlerinin etkisiyle yeniden nasıl şekillendiğini ortaya koyar. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, Osmanlı Dârülhadisleri ile Dârülfünun İlahiyat Fakültesi arasındaki geçiş sürecini ve eğitimdeki dönüşümü incelemektir. Dârülhadislerin geleneksel hadis eğitimi ile Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'ndeki modern eğitim metodolojilerinin karşılaştırılması, bu dönemdeki kurumsal, ilmi ve metodolojik farklılıkları anlamaya yardımcı olacaktır. Bahse konu müesseseler arasındaki kurumsal, ilmi, metodik bağlantıları ortaya koymak yalnızca Osmanlı medrese geleneği için değil; aynı zamanda modern Türkiye'deki eğitim sisteminin şekillenmesindeki temel dinamiklerin ortaya çıkarılması bakımından da önemli bir katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda dârülhadisler ile Dârülfünun İlahiyat Fakültesi arasındaki farkların hadis eğitimi özelinde derinlemesine incelenmesi, Osmanlı eğitim geleneğinin Batı etkisiyle nasıl şekillendiği konusunda yeni bir perspektif sunacaktır. Bu çalışma sadece akademik anlamda değil; dini ilimler ile modern bilimlerin nasıl harmanlandığını anlamak açısından da önemli bir boşluğu dolduracaktır. Daha önce Osmanlı Medreseleri ve Dârülfünun İlahiyat

Fakültesi'ndeki derslerin genel veya özel olarak konu edildiği¹ ve bu kurumlarda verilen derslerin genel durumunun çeşitli açılardan mukayesesinin yapıldığı² çalışmalar olmakla birlikte hadis ilmi özelinde detaylı bir inceleme, değerlendirme ve karşılaştırmanın yapıldığı müstakil bir araştırmanın mevcut olmaması bu çalışmanın önemini ortaya koyan başka bir unsur olarak zikredilebilir. Çalışmanın kapsamı dârülhadisler için Çandarlı Hayreddin Paşa tarafından 14. yüzyılda inşa edilen ilk Osmanlı Dârülhadisi ile başlar, dârülhadislerin 1914 yılında Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne bağlanmasıyla sona erer. Dârülfunun İlahiyat Fakültesi için Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreselerin ilga edilip yerine Dârülfunun'a bağlı İlahiyat Fakültesi'nin 1924'te açılmasıyla başlar, 1933 yılında Dârülfunun ve ona bağlı bütün fakültelerin kapatılmasıyla sona erer.

Çalışmada nitel bir araştırma yöntemi olan içerik analizi kullanılacak ve Osmanlı Dârülhadisleri ile Dârülfunun İlahiyat Fakültesi'nin tarihi gelişimleri, kurumsal yapıları, ilmi ve fikri altyapıları, metodolojik farklılıkları ve muhteva farklılıklarına dair konular başlıklar halinde ele alınacaktır. Her bir başlık altında öncelikle

1 Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, sy 1 (2008): 25-46; Ayşe Zişan Furat, "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Tedris Usulü", içinde *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans*, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 121-41; Ayşe Zişan Furat, "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Okutulan Eserler", içinde *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans*, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 631-49; Nilüfer Kalkan Yorulmaz, "Usul-i Hadis'ten Hadis Tarihi'ne: Dârülfunun İlahiyat'ta Hadis Tarihi Dersleri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23, sy 2 (2019): 651-71; Şeyma Ceylan, *Dârülfunun İlahiyat Fakültesi Müderrisleri ve Ders Notları* (İstanbul: İdav Yayınları, 2024). Hızlı'ya ait çalışmada hadis ve hadis ilimlerine yönelik derslere özet bir biçimde yer verilirken (Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", 37) Ceylan'ın çalışmasında Dârülfunun müderrislerine ait hadis ilmine ilişkin eserler tanıtılmaktadır (Ceylan, *Dârülfunun İlahiyat Fakültesi Müderrisleri ve Ders Notları*, 222-29). Furat'ın adı geçen araştırmalarında, ilim dalı ayırt edilmeksizin klasik dönem Osmanlı medreselerindeki derslerin ve öğretim metotlarının genel durumu analiz edilirken Yorulmaz'ın araştırmasında İzmirli İsmail Hakkı ve Hüseyin Avni Arapkirî'nin hadis ilmine ilişkin eserlerinin metot ve muhteva açısından inceleme ve değerlendirilmesi yapılmaktadır. Eserlere ilişkin Yorulmaz ve Ceylan'ın çalışmalarındaki tanıtıcı ve değerlendireci bu bilgiler adı geçen kaynaklarda yer aldığı için bu çalışmada ilgili eserlere yönelik bilgilendirmeden ziyade söz konusu kurumlardaki hadis derslerinin araştırılması, incelenmesi, değerlendirilmesi ve elde edilen veriler vasıtasıyla her iki kurumdaki hadis derslerinin ilmi ve fikri alt yapı, metodoloji ve muhteva bakımından mukayesesini amaçlanmaktadır.

2 Ayşe Zişan Furat, "Darülfünundaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi", içinde *Dârülfunun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri* (İstanbul, 2010), 133-47; Ahmet Hamdi Furat, Nilüfer Kalkan Yorulmaz, ve Osman Sacid Arı, ed., *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünün'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)-XVIII. Yüzyıl* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018).

dârülhadislere; ardından Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'ne yönelik verilere ve ilgili konuya ilişkin açıklamalara yer verilecektir. Dârülhadisler ve Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'ne ait tarihçe, ilmi ve fikri altyapı, ilim anlayışı, öğretim metodolojisi ve ders muhtevaları üzerine yapılan akademik araştırmalar, Osmanlı medrese vakfiyeleri, başbakanlık arşiv belgeleri, vakfiyeler, eğitim müfredatları (*İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberleri*), Osmanlı ilim adamlarına ait otobiyografiler ve ilgili konuda kaleme alınan çeşitli akademik eserler vasıtasıyla bu kurumların işleyişi ve eğitim anlayışı hakkında kapsamlı bir literatür taraması yapılacaktır.

Tarihsel Gelişim: Dârülhadislerden Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'ne

Osmanlı hükümdarlarından I. Murat'ın veziri Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'nın emriyle İznik'te inşasına başlanan *Yeşilcamii* yanında yine Hayreddin Paşa'ya ait olduğu anlaşılan bir medrese yaptırılır.³ Asırlar içerisinde tahribe uğrayıp günümüzde eseri kalmamış olsa da bu medrese tarihi kayıtlara geçen ilk Osmanlı dârülhadisi olarak nitelendirilir.⁴ II. Murad'ın, imar ve genişleyen saltanatının başkentine yakışır hale getirmek amacıyla Edirne'de inşa ettiği çeşitli müesseseler arasında yer alan dârülhadis, Osmanlı Devleti'nin ikinci dârülhadisi olarak tarihe geçer. 838/1435-1436 yılında kurulan bu dârülhadis erken dönem Osmanlı medreselerinin en yükseği kabul edilir.⁵ Hatta Fatih Sultan Mehmet döneminde de en yüksek pâyeli medrese olarak faaliyette bulunur; zira İstanbul'un fethinden sonra Fatih tarafından tesis edilen Sahn-ı Seman medreselerinde dârülhadis bulunmamasının sebebi Edirne Dârülhadisi'ne gölge düşürmemektir.⁶

Osmanlı medrese sisteminin gelişimini dört ana dönemde ele alan Baltacı'nın anlatımına göre ilk dönem, kuruluşun Sahn-ı Semân'a kadar devam eden süreçtir. İkinci dönem Sahn-ı Semân'dan Süleymaniye Medreseleri'ne kadar uzanır ve bu dönemde medrese sisteminde önemli yapısal değişiklikler ve reformlar yaşanır. Üçüncü dönem Süleymaniye Medreseleri'nden Islahat'a geçiştir; burada medrese eğitiminde modernleşme çabaları ve değişim süreçleri başlar. Son olarak Medrese ıslahatından Cumhuriyet'e kadar olan dönem, medrese sisteminin önemli bir

3 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Çandarlı (Cnederli) Kara Halil Hayreddin Paşa", *Belleten* 23, sy 91 (1959): 474-475'ten naklen Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), "Kocaeli Tahrir Defteri" (t.y.), vr. 315b.

4 Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Darü'l-hadislerin Yeri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 129.

5 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *Belleten* 66, sy 247 (2002): 879.

6 Ali Yardım, "Dârülhadis", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 530.

dönüşüm geçirdiği ve daha sonra Cumhuriyet dönemi eğitim sistemine temel teşkil eden bir aşamadır.⁷ Osmanlı medreselerinin tarihi gelişim seyrini üç ayrı zaman diliminde değerlendiren Yıldırım, bu zaman dilimlerini şu şekilde açıklar: Birincisi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan II. Murad döneminin sonuna kadar devam eden ilk medreseler dönemi. İkincisi devlet yönetiminde olduğu gibi öğretim kurumlarında da getirilen yeni düzenlemelerle çığır açılan Fatih dönemi. Üçüncüsü medrese sistemine yeni bir çehre kazandıran ve Osmanlılarda medrese sistemini zirveye oturtan Kanuni Sultan Süleyman dönemi.⁸ Medreselerdeki bu dönüşüm, Fatih dönemi hariç tutulmak üzere dârülahadislerin tarihi gelişim seyri için de geçerlidir. Nitekim yukarıda belirtildiği gibi Fatih döneminde kurulan Sahn-ı Seman medreseleri arasında dârülahadis yoktur ve Edirne Dârülahadisi ilgili dönemin en yüksek seviyedeki dârülahadisidir. Fatih döneminden sonra II. Beyazid Amasya'da Abdullah Paşa Dârülahadisi'ni 890/1485 yılında inşa ettirir. Bahse konu olan dârülahadis, günümüze orijinal yapısıyla ulaşabilen ilk dârülahadis olma özelliğini taşır.⁹ Bundan sonra Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar daha itibarlı bir dârülahadis inşa ettirildiğine dair tarihi bir kayıt mevcut değildir. Kanuni döneminde medrese sisteminin zirvesini temsil eden Süleymaniye Medreseleri'ne bağlı olarak 964/1557 yılında Süleymaniye Dârülahadisi açılır ve faaliyetlerine başlar.¹⁰ II. Selim, III. Murad, III. Mehmed, IV. Mehmet dönemleri ve daha sonraki dönemlerde çeşitli yerleşim alanlarında dârülahadisler kurulur¹¹; ancak Süleymaniye Dârülahadisi, 20 Şevval 1330 / 2 Eylül 1914 tarihinde medreselerin Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye'ye bağlanmasına¹² kadarki sürede en saygın dârülahadis olma özelliğini korur.¹³

Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye bünyesinde birleştirilen medreselerin 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği ilga edilmesinin ardından bu medreselerin son seviye tahsil faaliyetini temsil eden Medresetü'l-Mütehassısîn, yeni kurulan

7 Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat - Tarih)* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976).

8 Selahattin Yıldırım, "Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri" (Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), 28.

9 Yardım, "Dârülahadis", 530.

10 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 5. bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 40.

11 Yardım, "Dârülahadis", 531.

12 Mübahat S. Küttükoğlu, "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 507.

13 Salih Karacabey, "XI. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 4, sy 4 (1992): 229.

Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'ne dönüştürülür.¹⁴ Dârülfünun çatısı altında tesis edilen İlahiyat Fakültesi aracılığıyla henüz bir yıllık olan Türkiye Cumhuriyeti yeni bir yüksek din öğretimi kurumu kazanmış olur. Dârülfünun İlahiyat Fakültesi, kurulduğu 1924 yılından kapatıldığı 1933 yılına kadar ara vermeden sekiz yıl eğitim-öğretim faaliyetlerine devam eder.¹⁵ 1932 yılında Dârülfünun'un kalkınması ve dönüşümünü gerçekleştirmek amacıyla hükümet tarafından bir uzman görüşü alınmak istenir ve İsviçre'den Prof. Dr. Albert Malche, Dârülfünun'un mevcut durumu hakkında bir rapor hazırlaması için Türkiye'ye davet edilir. Prof. Malche raporunda "(...) mezunlarına bir meslek ve maişet vasıtası vaat etmemesi nedeniyle devam eden öğrencinin olmaması." hususunu gerekçe göstererek Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nin kapatılmasının daha uygun bir karar olacağını bildirir. "Hayattan ve istikbalden mahrum şartlar arasında tedrisatta bulunmanın cesaret kırıcı"¹⁶ olduğunu belirten Prof. Malche'nin İlahiyat Fakültesi hakkındaki söz konusu raporu dikkate alınarak 31 Temmuz 1933 tarihinde Dârülfünun İlahiyat Fakültesi kapatılır.¹⁷

İhtisaslaşma Sorunu ve Kurumsal Dönüşüm

Osmanlı medreseleri nezaretlere bağlı resmî kurumlar değil; şahısların bireysel olarak kendi ekonomik imkânlarıyla yaptırdıkları özerk din eğitimi müesseseleridir. Bu kurumları inşa ettirip faaliyete sokan ve çalışanlara ödenecek günlük akçe miktarlarını tayin edip ödemesini gerçekleştiren kimseler tesis ettikleri medreselere ait birer vakfiye yazarlar. Bu vakfiyeler medreselere ait kurumsal yapının oluşmasındaki en önemli kaynaklardır. Osmanlı medreselerinde hususi hadis öğretiminin yapıldığı müesseseler olarak dârülhadisler de birer vakıf kurumlarıdır ve kurumsal işleyiş bakımından vâkıfların oluşturdukları vakfiyelere tabidirler.¹⁸ Vakıflar aracılığıyla yürütülen söz konusu eğitim faaliyetleri için talebelere herhangi bir ücret istenmez; vakfiyelerde belirtilen şartları yerine getirmeleri karşılığında talebelere günlük belirli bir miktar akçe ödemesi yapılabilir.¹⁹

14 Zeki Salih Zengin, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi", *Dini Araştırmalar* 5, sy 13 (2002): 98.

15 Hidayet Aydar, "Dârülfünun İlahiyat Fakültesi ve Türk Kültür Hayatına Katkıları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 13 (2006): 28.

16 Utkan Kocatürk, "Atatürk'ün Üniversite Reformu ile İlgili Notları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sy 6 (1984): 6.

17 Aydar, "Dârülfünun İlahiyat Fakültesi ve Türk Kültür Hayatına Katkıları", 28.

18 Necmüddin Ebu'l-Mevâhib Muhammed b. Ahmed Gayti, "el-Ferâidu'l-muntazama" (Ankara, t.y.), vr. 12a-12b, İsmail Saib Sencer, Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi.

19 Süleymaniye Vakfıyesi'nin dârülhadis için ayrılan kısmında ilim ve marifet tahsilinde devamlı olmaları karşılığında talebelere günlük iki akçe ücret ödenir (Kemal Edip Kürkçüoğlu, ed., *Süleymaniye Vakfıyesi* (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2024), 82.

Dârülhadislerin Osmanlı medrese dereceleri arasındaki konumu, eğitim seviyesini ve kurumsal yapısını belirleme noktasında önemli bir unsurdur. İbtidâ-i Hariç > Hareket-i Hariç > İbtidâ-i Dahil > Hareket-i Dahil > Mûsıla-i Sahn > Sahn-ı Semân > İbtidâ-i Altmışlı > Hareket-i Altmışlı > Mûsıla-i Süleymaniye > Süleymaniye > Dârülhadis şeklinde on kademeli bir tedris yolu takip edilen²⁰ Osmanlı medreselerinde, görüldüğü gibi dârülhadisler son seviyede faaliyet göstermektedir. Söz konusu tedris yolunda son seviyede yer alması dârülhadislerin, Osmanlı eğitim sistemindeki en yüksek ilim tahsili yapılan hadis ihtisas kurumları olarak düşünülmesine neden olmaktadır. Nitekim son dönem Osmanlı âlimlerinden Hüseyin Hüsâmeddin Efendi dârülhadislerde hadis ilminde uzmanlaşmış muhaddislerin görev yaptığını dile getirmektedir. Ancak Amasya ili özelinde yaptığı araştırmalar sonucunda bu tür muhaddislerin 1241/1825 yılına kadar yeterli sayıda bulunsa da zamanla dârülhadislere bazı çocuklar, harf ve zanaat sahipleri hadis öğretmeni ve müderris olarak katıldıkları için daha sonraları bu kurumlar vasıtasıyla nadir bir uzmanlık kazanıldığını itiraf eder.²¹ Dârülhadislerin ihtisas kurumları ve yüksek seviyede tahsil yapılan kurumlar olarak nitelendirilmeleri hususu Altuntaş tarafından Süleymaniye Dârülhadisi özelinde farklı bir bakış açısıyla değerlendirilir. Yapılan müderris atamalarından yola çıkarak dârülhadislere yönelik ihtisas nitelemesinin tartışmaya açık olduğunu ima eden Altuntaş, kadılıktan emekli, yaşı ilerlemiş âlimlerin ve görevden alınan kazaskerlerin dârülhadislere müderris olarak atanması veya müderrislikten ayrılan âlimlerin daha sonra kadılık, kazaskerlik ve şeyhülislamlık gibi bürokratik görevlere getirilmeleri, dârülhadislerde verilen eğitimin esasında ihtisas seviyesinde olmadığını gösterir, şeklinde açıklamada bulunur. Buradan hareketle dârülhadisin, kadılık ve şeyhülislamlık gibi bürokratik vazifelere yapılacak atamalar öncesinde bulunulması gereken bir rütbe medresesi olduğunu ve buradaki müderrislerin diğer medrese müderrislerinden farklı olarak hususi biçimde hadis eğitimine tabi tutulmuş âlimler olmadıklarını ileri sürer. Dolayısıyla Altuntaş'a göre söz konusu müderrislerin dârülhadiste yüksek bir hadis ilmi öğrettiğini söylemek zordur.²²

Osmanlı medreselerinin kurumsal yapısı, eğitim kalitesi ve seviyeleri, onu yaptıran kimsenin statüsüne, öğretim elemanlarının niteliklerine, faaliyet alanı olan yerleşim biriminin devlet nezdindeki politik ve stratejik önemine göre değişirdi²³; bu

20 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1947), 2:579; Karacabey, "XI. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi", 229.

21 Hüseyin Hüsâmeddin Yasar, *Amasya Tarihi*, c. 1 (İstanbul, 1911), 148.

22 Mustafa Celil Altuntaş, "Osmanlı Döneminde Hadis İlmî" (Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 206-8.

23 Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş* (İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997), 253-54.

nedenle Anadolu ve Rumeli topraklarında tesis edilmiş olan dârülhadisler arasında da seviye farkları bulunurdu. Örneğin vakfiyesinde -diğer dârülhadislerde olduğu gibi- günlüğü elli akçe olarak belirlense de Süleymaniye Dârülhadisi²⁴ en yüksek kadrolu medrese; Süleymaniye Dârülhadisi müderrisleri de en yüksek rütbeliler olarak kabul edilirdi²⁵. Öte taraftan hususi olarak hadis eğitimi yapılan dârülhadislerin Hz. Peygamber'e duyulan saygı gereği medrese hiyerarşisinde en üst sırada yer aldıkları²⁶ ve birer ihtisas medresesi olarak kabul edildikleri görülmektedir.²⁷ Hz. Peygamber'e duyulan saygı diğer medreselere göre dârülhadislere iyi bir itibar sağlasa da yukarıda belirtildiği gibi ilgili müesseselerin seviyeleri birçok etkene göre değiştiği için normal medreselerin de kimi zaman dârülhadislerden daha üst sıralara yerleştiğini görmek mümkündür. Örneğin Çiftçi'nin tespitine göre Hâkâniye-i Vefâ, Vâlîde-i Cedîd, Murâdiye ve Sultan Ahmed Medreseleri özellikle kuruldukları dönemde pâye bakımından yüksek ve saygınlık açısından dârülhadis'ten daha üstün gözükmektedir.²⁸ Bu nedenle dârülhadislerin medrese yapılanmasında -salt dârülhadis oldukları için- her zaman en üst seviyelerde yer aldıkları hususu tartışmaya açıktır. Bununla birlikte devletin merkezinde yer alan medreseler genellikle pâye bakımından diğerlerini geride bıraktığı ve medreselerin artık son hali olarak kabul edilen Süleymaniye medreselerinde yer aldığı için Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılan Süleymaniye Dârülhadisi'nin en yüksek seviyedeki dârülhadis olduğu rahatlıkla söylenebilir. Dârülhadislerin ihtisas merkezleri olup olmadığı hususuna gelince Nâmık Kemal, Fatih döneminde hadis de dahil olmak üzere çeşitli ilim dallarına hasredilen medreselerin bulunduğunu dile getirerek dârülhadisler vasıtasıyla ilimde ihtisaslaşmaya gidildiğine atıfta bulunur. Hatta bu medrese düzeninin Osmanlı medeniyetinden Avrupa'ya intikal

24 Kürkcüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*, 82.

25 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, 2. bs (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1309), 111. Süleymaniye Dârülhadisi'nin ilk müderrisi olan Emin Kösesi Yahya b. Nureddin günlük yüz akçe ile tayin olmuştur (Nev'izâde Atâî, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî's-Şağâ'ik (Şekayık Zeyli)*, c. 1 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1:285-286.

26 Yasin Yılmaz, "Kanûnî Vakfiyesi ve Süleymaniye Külliyesi (Eğitim, Kültür ve Sosyal Yönü - Başlangıçtan 1600'e Kadar)" (Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 283.

27 Sadık Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulî Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler", *Atatürk Üniversitesi İslâmî ilimler Fakültesi Dergisi*, sy 1 (1975): 127; Karacabey, "XI. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi", 229.

28 Mehdi Çiftçi, "Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII Asırlar)" (Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 124-25. Benzer bir örnek için bk. Karacabey, "XI. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi", 230, 25 numaralı dipnot.

ettiğini ima eder.²⁹ Öte yandan II. Meşrutiyet dönemi muallimlerinden Emin Bey, hususi alanlarda eğitim veren merkezleri bünyesinde barındırması nedeniyle Süleymaniye Medreseleri'ni Avrupa üniversitelerine benzetir.³⁰ Bu iddia Emin Bey'in de dârülhadislere birer ihtisas merkezi kimliği giydirdiğini gösterir. Söz konusu iddiaları II. Meşrutiyet devrinin fikri planda yaşanan heyecanında aramak gerektiğini ifade eden İhsanoğlu³¹, Nâmık Kemal ve Emin Bey'e ait iddiaların İslam'da medrese ve eğitim geleneklerine ve bu medreseler hakkında temel bilgiler sunan vakfiye hükümlerine de ters düştüğünü söyler. Ardından dini ilimlerin eğitimi için ortaya çıkan medreselerin Avrupa üniversitelerindeki ihtisaslaşmaya benzer bir sürece girmediğini, hadis ilimlerinin ihtisasının yapıldığı dârülhadislerin de Avrupa'daki ihtisaslaşmış mesleki eğitim müesseseleriyle paralellik arz etmediğini ileri sürer.³² Bununla birlikte İhsanoğlu her ne kadar Avrupa'daki ihtisaslaşmaya benzer bir yapılanma olmasa da dârülhadisleri, bilimler sahasında ihtisaslaşmanın kurumlar bazındaki bir temsili olarak sayar.³³ İhtisaslaşma meselesini farklı bir temellendirmeyle gündeme getiren Yardım, dârülhadislerin kuruluş ve gelişmelerini ihtisas yapma gibi bir sebebe bağlamanın gerçekçi bir değerlendirme olmayacağını savunarak medrese basamaklarının başlangıcından en üst seviyesine kadar her rütbeden müderrisin dârülhadislerde ders okutabildiğini ifade eder. Dolayısıyla Yardım'a göre dârülhadislerin kurumsal yapısının birer ihtisas medresesi olarak değil; hususi medrese veya özel eğitim kurumları olarak tanımlanması gerekir.³⁴

Yukarıda ele alınan Osmanlı medreselerinin kurumsal yapısı ve dârülhadislerin konumu, eğitim sistemindeki ihtisaslaşmanın ve kurumsal farklılıkların nasıl şekillendiğini gösterir. Ancak zamanla eğitim anlayışındaki evrim medreselerden daha geniş kapsamlı, disiplinler arası bir yapıya doğru kaymaya başlar. Bu sürecin bir parçası olarak Dârülfünun İlahiyat Fakültesi, Osmanlı'daki dini eğitim kurumlarının modernleşme yolundaki önemli adımlarından biri olarak ortaya çıkar. Dârülfünun İlahiyat Fakültesi geleneksel medrese yapısından farklı olarak sadece dini ilimlerin değil; aynı zamanda çağdaş eğitim anlayışının ve akademik disiplinlerin bir arada sunulduğu bir eğitim kurumu olarak tasarlanır. Bu geçiş Osmanlı eğitim sistemindeki

29 Nâmık Kemal, *Evrâk-ı Perîşân*, ed. Raif Karadağ ve Ömer Faruk Harman (İstanbul: Tema Yayınları, 1973), 71-134.

30 Emin Bey Efendi, "Tarihçe-i Tarîk-i Tedrîs", *İlmiye Salnamesi*, sy 1 (1916): 646.

31 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965)", *Belleten* 64, sy 240 (2000): 548.

32 İhsanoğlu, 550.

33 İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", 878-79.

34 Ali Yardım, "Osmanlı Devrinde Dârülhadisler", içinde *Osmanlı*, ed. Hasan Celâl Güzel ve Güler Eren, c. 8 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 171.

dönüşümün, dini ilimlerin ötesinde geniş bir bilimsel çerçevede nasıl şekillendiğini de gözler önüne serer.

Dârülfünun'un kuruluşunda Kıta Avrupası üniversite modeli örnek alındığından kurumsal yapının tanımlanabilmesi için öncelikle "üniversite" yapılanmasından bahsetmek gerekir. Wisseman'ın belirttiğine göre üniversiteler bilim insanları ve öğrencilerin yönetici otoriteden korunmak maksadıyla ihtiyaç duydukları yapılarıdır.³⁵ Söz konusu arka plana sahip bir kurumun ortaya çıkış, adaptasyon ve kalkınma bakımından bulunduğu bölgenin politik, sosyo-kültürel, dini ve toplumsal yapısından etkileneyeceği ve buna göre yapılanmasının değişkenlik göstereceği açıktır. Kıta Avrupası üniversite modeline uygun olarak tesis edilen Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nin, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye'deki Medresetü'l-Mütehassısın'den dönüştürülerek oluşturulması da beklenen bu değişkenliğin önemli bir yansımaları temsil eder. Öte taraftan Kıta Avrupası'nda üniversite kurumu, yönetici otoritesinden koruyabilecek özerk bir yapı olarak tavsif edilirken Dârülfünun'un Maarif Nezâreti'ne bağlı olarak tesis edildiği ve ilmi faaliyetler haricindeki³⁶ kurumsal faaliyetlerin devlet kontrolünde yürütüldüğü görülür.³⁷ Nitekim Maarif-i Umumiye Nizamnamesi gereği Dârülfünun, Maarif Nezâreti'nin arz etmesi ve hükümdarın emriyle tayin edilen bir nazır tarafından idare edilir.³⁸ Bu hususlar Osmanlı Devleti'nin kendine özgü eğitim yapısını Dârülfünun'a entegre etme çabaları olarak görülebilir. Bununla birlikte Osmanlı medreselerinden farklı olarak Dârülfünun'da okumak isteyen talebelerden -karşılayamayacak olanlar muaf tutulsa da- üç ayda bir kayıt yenileme ücreti olarak 1 (bir) rubu lira-yı Osmanî öğrenim harcı talep edilmektedir.³⁹ Bu durum Dârülfünun'un kurumsal yapısının Avrupa üniversitelerindeki uygulamalarla paralellik arz eden ve tamamıyla Osmanlı ilim anlayışına özgü bir tavırla oluşmadığını gösteren bir unsur olarak nitelendirilebilir.

35 Ayşe Zişan Furat, "Darülfünundaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi", içinde *Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri* (İstanbul, 2010), 134'ten naklen Hans Johan Gooitzen Wisemma, *Towards the Third Generation University: Managing the University in Transition* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2009), 7-10.

36 Darülfünun, Dârülfünun-i Osmani Nizamnamesi'nin 2. maddesine göre ilmi muhtariyete sahiptir. Dolayısıyla kurum bünyesinde yapılan ilmi faaliyetlerin hiçbirinde kurumun bağlı olduğu Nezaretin herhangi bir müdahalesi söz konusu olmayacaktır (Furat, "Darülfünundaki Yüksek Din Eğitimi", 136.

37 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünun", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 522.

38 Furat, "Darülfünundaki Yüksek Din Eğitimi", 137.

39 Furat, 144.

İlmi ve Fikri Altyapı: Geleneksel Değerler ve Batı Etkisi Arasında Denge Kurma Çabası

Osmanlı medreselerinin ilmi ve fikri arka planını anlamadan dârülhadislerin Osmanlı eğitim sistemiyle nasıl ilişkilendiğini tam olarak kavrayabilmek zordur. Bu nedenle öncelikli olarak medreselerin ilmi ve fikri arka planından söz etmek gerekir. Osmanlı İslam düşüncesinin ve eğitim sisteminin önemli bir yansımasını temsil eden medreseler, ilmi ve fikri açıdan klasik İslam eğitim geleneği ile doğrudan bağlantılıdır. Dolayısıyla Osmanlı medreselerindeki ilim anlayışını, klasik İslam dünyasında olduğu gibi akli ve nakli ilimler olarak iki ana kategoride değerlendirmek mümkündür.⁴⁰ Akli ilimler, insan zekâsı ve tecrübesinin ürünleri olarak felsefe, mantık, matematik, astronomi ve benzeri bilimleri içerirken naklî ilimler vahye dayalı olan tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi dinî ilimleri kapsar. Bu ayırım, Osmanlı ilim anlayışında da oldukça etkili olur; hatta Osmanlı medreselerine gerçekleştirilecek olan müderris tayinlerinde akliyyât ve nakliyyâtın iyi bilinmesi esas alınır⁴¹ ve Osmanlı ilmiye teşkilatı kapsamında bu ilim tasnifi genellikle âlet ilimleri (علوم آليه) ve ‘âlî ilimler (علوم عاليه) şeklinde isimlendirilir.⁴²

Akli ve nakli ilimlerin tahsil edilmesi hususunda Osmanlı uleması, pratik hedefler gözeten; ayrıca akılcı ve felsefî bir karaktere sahip Râzî okuluna büyük oranda bağlılık gösterir.⁴³ Bu doğrultuda medreselerde Osmanlı âlimlerinin, sonuçları hızlıca görülebilen ve daha kolay bir şekilde faydaya dönüştürülebilen şer‘î ilimlere yoğunluk vermesi Râzî okuluna mensubiyetlerinin bir yansıması olarak açıklanabilir.⁴⁴ Diğer taraftan günlük hayatta şer‘î ilimlere daha fazla ihtiyaç duyulması nedeniyle devlet politikası olarak bu ilimlere hususiyetle önem gösterilmesi sonucu Râzî okulu ile medreseler arasında doğal bir yakınlığın gündeme gelmesi de mümkündür. Buradan hareketle Osmanlı medreselerinde ders veren müderrislerin Râzî okulunun gerektirdiği gibi akli ve felsefî yönden güçlü olduklarını; buna bağlı olarak şer‘î

40 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim*, çev. İlhan Kutluer (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989), 14.

41 Bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”, içinde *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, c. 2 (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1998), 238’den naklen *Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1938), 262.

42 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 26.

43 İsmail Cerrahoğlu, “Fahrüddin er-Râzî ve Tefsiri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 2 (1977): 7-57. Osmanlı ulemasının çoğunluğunun Râzî okuluna mensup olduğuna ilişkin bir temellendirme için bk. Fahri Unan, “Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmî Verim”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3, sy 5 (2003): 16-17. Bu hususu destekleyen başka bir çalışma için bk. Müstakim Arıcı, “VII. / XIII. Yüzyıl İslâm Düşüncesinde Fahreddin Râzî Ekolü”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy 26 (2011): 26.

44 Unan, “Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmî Verim”, 16.

hükümlerle dönemin gerekliliklerini bağdaştırmaya imkân tanıdıklarını ve bu konuda güçlük yaşamadıklarını söylemek mümkündür. Bu yaklaşım aracılığıyla uygulama alanı geniş ve halkın dini ihtiyaçlarına cevap vermelerini sağlayabilecek tefsir ve fıkıh ilimlerine yönelirler. İlmi faaliyetler açısından da söz konusu ilimlerde derinleşirler ve medreselerde fıkıh ve tefsir ilimlerine yönelik dersler daha yoğun oranda okutulur.⁴⁵ Böylece fıkıh ve tefsir ilimlerinin en önemli kaynaklarından olan hadisin ve ona bağlı ilimlerin derinlikli bir şekilde öğrenilmesi ihtiyacı doğar. İşte bu ihtiyacın karşılanması amacıyla ağırlıklı olarak hadis ve hadis ilimlerinin okutulacağı bir dârülhadis fikrinin Osmanlılar özelinde gündeme gelmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Zira Hüseyin Hüsâmeddin Efendi, dârülhadislerin tesis edilmesinde hadis ilminin şer'î ilimler içerisinde özel bir yere sahip olmasının etkili olduğuna dikkat çeker. İlgili doğrultuda Hüsâmeddin Efendi selef âlimlerinin, belirli bir usule dayalı olarak isnatlar yoluyla ravilerin hayatları ve rivayetlerin tenkidi gibi geniş bir ilim alanını temsil ettiğinden hadis ilminin, selef-i kiram tarafından diğer ilimlerden ayrılarak sadece hadis ilminde eğitim verilmesi için özel medreseler ve “dârülhadis” adıyla anılan kurumlar inşa edildiğini ifade eder.⁴⁶

Hadis ilimlerinin bütün yönleriyle öğretilmesi maksadıyla kurulan ilk Osmanlı dârülhadisinin inşa edilmesi hususunda İhsanoğlu, Osmanlı topraklarında hali hazırda on beş medresenin mevcut olması nedeniyle bu mutad medreselere bir yenisini daha eklemek yerine Çandarlı Hayrettin Paşa (ö. 1387)'nin bir dârülhadis inşa etmeye yönelmesi ihtimalinden bahseder.⁴⁷ İhsanoğlu söz konusu yaklaşımıyla dârülhadislerin kuruluş gayesini medreselerin sayısal artışı ile sınırlayarak yüzeysel bir akıl yürütme vasıtasıyla dârülhadislerin inşa edilme faaliyetini eğitim-öğretim sistemindeki basit bir ihtiyaca indirgemektedir. Ancak dârülhadis müessesesi misyonu gereği basit bir eğitim yapılanması değil; aşağıda ifade edileceği gibi İslam toplumunun dini ve ahlaki değerlerini koruyan ve yönlendiren bir fonksiyona sahip olan ve şer'î hükümlerin belirlenmesine kaynaklık eden sünnetin etrafıca öğretildiği ve sosyal hayatın işleyişine önemli ölçüde yön veren bir kurumdur. Dârülhadisler kurulmadan önce hadis derslerinin büyük meclislerde toplantı şeklinde gerçekleştirildiğini ifade eden Okiç, hadis öğrenimine olan ihtiyacın önemi daha belirgin hale gelince bahsi geçen toplantıları sistemleştirme gerekliliğinin gündeme geldiğini ve böylece dârülhadis müesseselerinin kurulmaya başladığını vurgular.⁴⁸

45 İhsanoğlu medreselerin kuruluş esasının fıkıh ilmini öğretmek olduğunu ve XI. yüzyılda Nizamiye Medreseleri'nin yalnızca fakih yetiştirmek üzere kurulduğunu vurgular (İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”, 232).

46 Yasar, *Amasya Tarihi*, 1:148.

47 İhsanoğlu, “Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu”, 879.

48 Muhammed Tayyib Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler* (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1959), 105.

Okiç'in bu düşüncesi dârülhadislerin tesis edilmeye başlanması noktasındaki ilmi ve fikri arka planla uyumlu bir yaklaşım olarak görünmektedir.

Dârülhadisler, hadis ve hadis ilimlerinin tahsilinin yapıldığı kurumlar olarak Osmanlı medreseleri içerisinde özel bir yere sahiptir. Osmanlı medreselerinde verilen eğitimde hadis ilminin önemi, bu ilmin sadece bir bilgi aktarımı olmaktan öte İslam toplumunun dini ve ahlaki değerlerini koruyan ve yönlendiren bir fonksiyona sahip olmasından kaynaklanır. Dârülhadislerin, hadislerin doğru anlaşılması ve yorumlanması üzerine yoğunlaşmış olması, medreselerdeki ilmi birikimin genel yapısını da etkileyen bir faktördür; zira hadisler yalnızca birer rivayet olarak değil, aynı zamanda tefsir ve fıkıh gibi nakli ilimlere kaynaklık ederek İslam'ın şariat esaslarını anlamada ve toplumsal sorunlara çözüm aramada temel bir kaynak olarak kabul edilir. Osmanlı uleması, dini ilimlerin sadece birer teolojik bilgi birikimi olmadığına ve toplumun yönetimi ve hukuk sisteminin temellerini oluşturduğuna inanır. Bu nedenle dârülhadisler, hadis metinlerinin ve şerhlerinin okutulduğu yerler olarak sadece dini bilgiler aktarmaktan ziyade toplumsal düzenin sağlanması için gerekli olan birer uygulama alanları olarak telakki edilmelidir. Ayrıca Yardım dârülhadisleri Peygamber sevgisini, saygısını, ahlâkını, tavrını ve üslûbunu her seviyedeki insana ulaştırma gayesiyle kurulmuş müesseseler olarak nitelendirir. Söz konusu niteleme dârülhadislerin misyonunu, dünyevi olmaktan uzaklaştırarak manevi bir ihtiyaca matuf kılar.⁴⁹

İlmi ve fikri arka planı Râzî okulu etrafında şekillenen Osmanlı medreselerinin, güçlü ve ilmi bakımdan geniş görüşlü bir okula mensup olmalarına rağmen bu okulun meşhur İslam âlimleri kadar verimli olamadıklarını ifade eden Unan, Osmanlı ulemasının bu âlimlerin tâbîleri olmaktan öteye gidemediklerini ileri sürer. Temellendirmesini Osmanlı uleması tarafından ortaya konan ilmi ürünlerin genel durumu ve ilgili hususta görülen seyir üzerinden gerçekleştiren Unan⁵⁰, yukarıda bahsi geçen tefsir ve fıkıh ilimlerine duyulan ihtiyaca binaen oluşan canlılığın da güçlü gelenek ve kendini tekrarlama çemberine hapsolması⁵¹ nedeniyle zamanla azaldığını ifade eder.⁵² Unan ayrıca Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye medreselerinin kuruluşuna kadar önemli bir değişikliğe uğramadığını; bu nedenle statik, kalıpcı ve nakilci bir eğitim yapısının medreselere iyice yerleştiğini vurgular. Ayrıca Unan, bu yapının zamanla eğitimde donukluğa ve umursamazlığa sebebiyet verdiğinden bahisle medreseler hakkında birçok olumsuz

49 Yardım, "Osmanlı Devrinde Dârülhadisler", 173.

50 Unan, "Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmî Verim", 17.

51 Benzer bir yaklaşım için bk. Selahattin Yıldırım, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy 14 (2004): 154.

52 Unan, "Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmî Verim", 24-28.

değerlendirmenin gündeme geldiğini ve ilgili değerlendirmelerin bir sonucu olarak medrese düzeninin bozulduğuna yönelik anlayışın ortaya çıktığını belirtir.⁵³ Benzer durumun dârülhadisler için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle ilmi faaliyetler açısından dârülhadis müderrislerinde yeni, orijinal ve çığır açıcı eserler ortaya koyma noktasında ciddi bir isteksizliğinin olduğu görülür. Söz konusu isteksizliğin önemli sebeplerinden biri olarak yukarıda zikredilen fıkıh merkezli bir ilmi anlayışın dârülhadis müderrisleri arasında da hâkim olması zikredilebilir. Fıkhi ilimlere ağırlık verilen Osmanlı eğitim sisteminde müderrislerin esas amacı yöneticilik -daha net olarak ifade etmek gerekirse kadılık- hedefini gerçekleştirmek olduğundan onlar, hızlıca medrese aşamalarını geçmek istiyorlardı. Dolayısıyla dârülhadis müderrisleri de pragmatik bir yaklaşım tercih ederek dersleri pratik bir şekilde işleyebilecekleri meşhur hadis eserlerinden Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri ve bunların şerhleri üzerinde çalıştılar.⁵⁴ Böylece aynı eserlerin asırlar boyu yeni bir fikir geliştirilmeden ve orijinal çalışmalar üretilmeden okutulmasının⁵⁵, sorgulayıcı zihin yapısının körelmesine neden olarak dârülhadislerin ilmi ve fikri açıdan ilerlemesine engel teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Buna paralel olarak dönemin en saygın dârülhadisi olan Edirne Dârülhadisi için II. Murad tarafından felsefi ilimlerle iştigal edilmesine yönelik getirilen yasağın da dârülhadislerin ilmi anlamda asri bir gelişim gösterememesinde etkili bir beyan olarak değerlendirilebilir.⁵⁶ Gelinek noktasında Unan'ın medreselerin gelişim seyri hakkında ileri sürmüş olduğu olumsuz görüşlerin haklılık payının yüksek olduğunu itiraf etmek gerekir. Buna ek olarak dârülhadis yapılanması için XVI. yüzyılda zirveyi temsil eden Süleymaniye Külliyesi'ndeki dârülhadis de dahil olmak üzere bu yüzyıldan medreselerin kapatıldığı XX. yüzyıla kadar geçen süre içerisinde de hadis ilimlerine yönelik faaliyetler açısından zayıf kaldığını, dönemin meşhur âlimlerinin açıklamaları üzerinden müşahade etmek mümkündür. Nitekim hicri VII. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Okçuzâde Mehmed Şâhi Bey (ö. 1630), ulemanın hadis ilmi alanında kısır kaldığını belirtirken XIX. yüzyıl Osmanlı âlimi olan Abdullah Ahıskavî (ö. 1813) kendi döneminde ilim öğrenmeye çalışan kimselerin işin ciddiyetinden uzaklaştığını ve önemli çalışmalar yapamadıklarını dile getirir.⁵⁷ Her iki âlimin de herhangi bir Osmanlı dârülhadisini

53 Fahri Unan, "Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi", *Divân İlmi Araştırmalar*, sy 18 (2005): 100-101.

54 Çiftçi, "Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII Asırlar)", 200.

55 Bu hususu destekleyen başka bir açıklama için bk. Altuntaş, "Osmanlı Döneminde Hadis İlimi", 185-86.

56 Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984), 303-4.

57 Selahattin Yıldırım, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy 13 (2004): 266.

bu yargılamadan hariç tutmamaları, söz konusu değerlendirmenin eğitim sisteminde zirveyi temsil eden dârülhadîsler için de geçerli olduğunu gösteren önemli bir unsur olarak kabul edilebilir. Sözü geçen iddiayı destekleyen başka bir argüman olarak XX. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Şevketî Efendi (ö. 1934)'nin Süleymaniye dârülhadîsi için Medâris-i İslâmiye Islahat Programı'nda yaptığı açıklamalar zikredilebilir. Zira Şevketî Efendi dârülhadîsler, tıp ve hendese medreselerinin, Osmanlı eğitim sisteminde uzmanlık alanları olarak ortaya çıkmalarını sağlamış olsa da bu kurumların gerektiği şekilde değerlendirilememesi nedeniyle istenen düzeye ulaşamadığını itiraf eder.⁵⁸ Bu eleştiriler ışığında Osmanlı eğitim sistemindeki dönüşüm ihtiyacı ve batıdaki bilimsel gelişmelerin ilerleyişinin etkisiyle yeni yükseköğretim kurumlarının tesis edilmesine zemin hazırlandığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda Dârülfünun'un kurulması, Osmanlı'nın eğitim anlayışında batı kaynaklı yeniliklerin entegrasyonunu sağlayacak önemli bir adım olarak öne çıkar.

On dokuzuncu asrın ortalarında başlayan Dârülfünun tesis etme teşebbüslerini, Osmanlı'da ilim anlayışının doğudan batıya yönelişin bir yansıması olarak görmek mümkündür. Zira önemli ölçüde İslami ilimlerin öğretim ve uygulama alanlarını temsil eden medreseler halihazırda faaliyetlerine devam ederken ve ıslah hareketleriyle güçlendirilmeye çalışılırken yeni bir yüksek öğretim kurumu tesis etme fikri, Osmanlı devlet ve ilim adamları arasında batıdaki akli ilimlere yönelik bilimsel gelişmelerin eğitimde yenilikçi bir perspektif oluşturabileceği beklentisiyle yaygınlık kazanmış olmalıdır. Bu düşünceye paralel olarak İhsanoğlu, Dârülfünun'un adında "ilim" kavramının değil, XIX. yüzyıldan itibaren müşahedeye dayalı bilimler için kullanılan "fen" kelimesinin tercih edilmesinden hareketle bu kurumun batı kaynaklı bilimleri öğretmek üzere kurulduğu değerlendirmesinde bulunur.⁵⁹ Fen kavramının batı kaynaklı bilimlerle sınırlı tutulması bu yaklaşıma yüzeysel bir mana yüklese de benzer paralelde zikredilen farklı açıklamalar Dârülfünun'un batıdaki bu tarz kurumlardan etkilenecek şekilde tesis edildiği düşüncesini destekler. Bu bağlamda Dârülfünun müderrislerinden Âkil Muhtar, Avrupa'daki bilimsel gelişmelerin takip edilmesi gerekliliğine dikkat çekerek Dârülfünun'da müderris ya da muavin olacak kimseler için başarı ölçütünü Avrupa'daki toplantılara katılmak ve buralarda yayın yapmak olarak kabul eder.⁶⁰ Ayrıca Hatiboğlu "(...) batıdaki benzerlerine

58 Şevketî Efendi Eşrefzâde, *Medâris-i İslamiyye Islâhât Programı* (İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1329), 4. Benzer bir yaklaşım ve bunun teyidinin yapıldığı bir çalışma için bk. Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş*, 21.

59 İhsanoğlu, "Dârülfünun", 521.

60 Âkil Muhtar Özden, *Dârülfünunumuz Hakkında Bazı Mulahazât* (İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1340), 16-17.

dayanarak kurulan Dârülfünun (...)” ifadesiyle bu hususu destekler.⁶¹ Dârülfünun fikrinin, Tanzimat döneminde halkın eğitiminin her türlü ilmi kapsayacak şekilde gerçekleştirilmesi çerçevesinde ele alınıp geliştirildiğini ifade eden İhsanoğlu, yetkili kimselerin kuruluş aşamasında Dârülfünun’un mahiyeti hakkında esasında yeteri kadar bilgi ve donanıma sahip olmadıklarını itiraf eder. Zira ilk aşamada nizamnâmesi dahi bulunmayan bu kurumun hedeflerinin neler olduğuna dair bir netliğin olmadığı görülmektedir.⁶² Bununla birlikte 21 Temmuz 1846 (27 Receb 1262) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatasında Dârülfünun, ilmi ve ahlaki açıdan mütekmil olmaya, bütün ilimleri ve fenleri tahsil etmeye ve devlet kurumlarında çalışmaya istekli her vatandaşa gerekli bilgi ve donanımı sağlayan bir kurum olarak tasavvur edilir.⁶³ Dârülfünun’un mahiyetinin ortaya konmasına ilişkin en belirgin adım, 1869 (1286) tarihinde yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi ile atılır. Söz konusu nizamnâmede yer alan Dârülfünun anlayışı öncekine kıyasla daha farklı ve gelişmiş biçimdedir.⁶⁴ Artık ilmi ve fikri bakımdan daha somut adımlar atılmaya ve Dârülfünun’da gelişip yaygınlık kazanması beklenen ilmi anlayış şekillenmeye başlar. Bu ikinci Dârülfünun teşebbüsünde fiziki şartları iyileştirmek amacıyla atılan adımlardan biri olan Dârülfünun kütüphanesinin hizmete açılması ilmi ve fikri altyapının oluşması noktasında önemli bir adımdır.⁶⁵ Burada yer alan kitapların muhtevaları aracılığıyla ilmi ve fikri altyapıya ilişkin ipuçlarına ulaşılabilir. Örneğin Paris’ten 22 Ağustos 1868 (25 Rebiülahir 1286) tarihinde getirilen muhtelif kitapların listesi⁶⁶ incelenecek olursa Avrupa’da yaygın felsefî anlayışlar olan hümanizm ve pozitivistliğe yönelik belli başlı eserlerin tamamının yer aldığı görmek mümkündür. Rum asıllı gayrimüslim bir Osmanlı devlet adamı olan Sava Paşa (1832-1904) tarafından hazırlanan bu listede Avrupa’da yapılan en son araştırmaların yayımlandığı akademik dergiler de bulunmaktaydı. Ancak daha sonra bu dergiler Osmanlı idaresi tarafından söz konusu listeden çıkarılır. İhsanoğlu bu kararı, Osmanlı idaresinde “araştırma” kavramının eksikliği şeklinde yorumlar. Ayrıca mezkûr dönemde batıdan alınması gereken kitapların sadece kültür ve ders kitaplarıyla sınırlı tutulmasının, Osmanlı’nın batı bilimine yönelik bakış açısını ortaya koymak bakımından da önemli bir unsur olduğunu ifade eder.⁶⁷

61 İbrahim Hatiboğlu, “Transmission of Western Hadîth Critique to Turkey: On the Past and the Future of Academic Hadîth Studies”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4, sy 2 (2006): 40.

62 Ekmeleddin İhsanoğlu, “Dârülfünûn Tarihçesine Giriş”, *Belleten* 54, sy 210 (1990): 699-700.

63 İhsanoğlu, “Dârülfünûn Tarihçesine Giriş”, 713’ten naklen Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), “İrade Dahiliye [İ.DH]” (t.y.), n. 733.

64 İhsanoğlu, “Dârülfünûn Tarihçesine Giriş”, 713.

65 İhsanoğlu, “Dârülfünûn Tarihçesine Giriş”, 714.

66 İhsanoğlu, “Dârülfünûn Tarihçesine Giriş”, 714’ten naklen Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), “İrade Hariciye [İ.HR]” (t.y.), n. 14123.

67 İhsanoğlu, “Dârülfünûn Tarihçesine Giriş”, 718.

Dârülfünun'un 1900 yılında Dârülfünun-i Şahane adıyla üçüncü kez gerçekleştirilen açılışında ilk defa dini ilimlerin okutulacağı bir şube olan Ulûm-i Âliye-i Diniye Şubesi yer alır. Medreselerde olduğu gibi bu şubede de başlangıçta çoğunluğu temel İslam bilimlerinden olan Hadis, Hadis Usulü, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Tefsir, Kelam ve Tarih-i Din-i İslam dersleri okutulur. Ardından eklenen Tarihi-i Eryan, Siyer, Tasavvuf, İlm-i Hilaf, Edebiyat-ı Arabiye, Felsefe ve Felsefe Tarihi, Arap Felsefesi gibi yeni derslerle müfredat yapısı değiştirilir. Ancak bu içerikteki bir müfredatın, her ne kadar Dârülfünun'un yukarıda belirtilen misyonuna uygun bir biçimde takip edilse de medreselerde yetişenlerden daha üstün ve modern bir zihniyete sahip talebeler yetiştirmek için zayıf kaldığı itiraf edilmelidir. Öte taraftan söz konusu şubede görevlendirilen müderrislerin çoğu medrese müderrisi⁶⁸; yerleştirilen talebelerin çoğu da medrese talebeleridir.⁶⁹ Dolayısıyla verilecek eğitimde yalnızca mekân değişmiş gibidir. Ergin bu değişimi, aradaki farkın talebelerin sıralarda, muallimlerin de rahle başında değil; kürsüde iskemlede oturmaları olarak tavsif eder.⁷⁰ Buradan yola çıkılarak her ne kadar batıdaki bilimsel gelişmelerin etkisiyle vücut bulmuş olsa da Dârülfünun'un ilmi ve fikri altyapısının yine Osmanlı'nın kendine has üslubuyla geliştirildiği açık bir şekilde görülür. Kurulduğu tarih 1900'den Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi gereği Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye medreseleri kurulduğu için gereksiz görülerek 1914'te kapatılana kadar Ulûm-i Âliye-i Diniye Şubesinin Hazırlık sınıfı müfredatına Farsça, Türkçe, Fransızca, Coğrafya, Fizik-Kimya, Kozmografya, Cebir, Hesap, Hendese gibi yeni derslerin eklenmesi için 10 Haziran 1912 (28 Şaban 1328) tarihinde bir teklif sunulduysa da getireceği mali yük nedeniyle Maarif Nezâreti tarafından kabul görmez.⁷¹

03 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Dârülfünun'da *diniyat mütehasısları yetiştirmek üzere* kurulan⁷² İlahiyat Fakültesi ders programında önceki dini şubelerden farklı olarak İçtimaiyat, İslam Mezhepleri, Akvam-ı İslamiye Etnografyası, Türk Tarih-i Dinisi, Sosyoloji, Psikoloji, Fransızca, Almanca ve İngilizce dersleri yer alıyordu. Mezkûr derslerin İlahiyat Fakültesi ders programında yer alması, Dârülfünun'un kuruluş gayelerine paralel olarak bu fakültenin yükseköğretim seviyesinde bilgi ve donanımına sahip din bilginleri yetiştirmek misyonuna sahip bir din bilimleri fakültesi olduğu izlenimini uyandırır. İlgili bağlamda fakültenin açılışında yaptığı konuşmasında Dârülfünun Emmini İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978)'nun, fakültenin bilimsel temeller üzerine

68 Furat, "Darülfünundaki Yüksek Din Eğitimi", 136.

69 İhsanoğlu, "Dârülfünun Tarihçesine Giriş", 718.

70 Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1997), 1223.

71 Mehmet Ali Aynî, *Dârülfünun Tarihi*, ed. Metin Hasırcı (Ankara: Pınar Yayınları, 1995), 68.

72 Furat, "Darülfünundaki Yüksek Din Eğitimi", 133.

kurulu olduğunu ifade etmesi; ardından 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin kurulması hakkında mecliste gerçekleştirdiği konuşmada Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'ni "(...) bir nevi sosyoloji fakültesi (...)" olarak tavsif etmesi de yukarıda zikredilen düşünceyi destekler.⁷³ Bunlara ek olarak Baltacıoğlu, ilahiyat fakültelerinin dini kültür ve dini hayatın metafizikle uğraşan bir tür felsefe fakülteleri olduklarını ve bu fakültelerde tahsil edilecek tüm ilimleri, bilimin verileri vasıtasıyla özellikle dini hayatın metafiziğe yönelen toplumbilimsel faaliyetleri şeklinde nitelendirir.⁷⁴

Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'ndeki hadis derslerinin ilmi ve fikri altyapısı, Osmanlı'daki eğitim sisteminin batı etkisiyle evrim geçirdiği bir dönemde şekillenir. Başlangıçta Dârülfünûn'un kurulması, batıdaki bilimsel gelişmelerin Osmanlı'daki eğitim sistemine entegre edilmesi amacını taşıırken özellikle modern bilimlerin öğretimi üzerinde yoğunlaşan bir perspektif benimsenir; ancak hadis derslerinin müfredata dahil edilmesi, bu batı etkisinin yanında geleneksel İslami ilimlere duyulan bağlılığın da bir göstergesidir.

Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi hakkında yukarıda özetlenen ilmi ve fikri altyapının hadis ilimlerine yönelik derslere ne şekilde yansıdığı hususundan bahsedilecek olursa ilk olarak İlahiyat Fakültesi'nde hadis dersinin, özellikle tefsir dersiyle birlikte zorunlu olarak okutulduğunun⁷⁵ altı çizilmelidir. Ayrıca ders programında toplumbilimsel yaklaşımın gereği olarak temel İslami ilimlerin tarihi boyutlarına verilen yoğunluğa⁷⁶ rağmen bağımsız bir hadis dersinin bulunması, sünnete olan bağlılığı sürdürme çabasını yansıtır. Diğer taraftan Dârülfünûn'daki hadis derslerinin sadece İslami ilimlerin ana kaynaklarından biri olan sünnete duyulan bağlılıkla değil; aynı zamanda toplumbilimsel bir yaklaşım doğrultusunda öğretildiği sonucuna varmak da mümkündür. Hadis derslerinin, diğer sosyal bilimlerle birlikte bir bütün olarak ele alınması, Dârülfünûn'un dini ilimleri batıdaki modern bilim anlayışlarıyla harmanlama hedefinin bir sonucu olarak görülebilir. Öte yandan hadis dersinin müfredatta bağımsız bir şekilde yer alması, Dârülfünûn'un batı etkisinden ne ölçüde farklı bir yol izlemeye çalıştığını göstermesi açısından önemli bir unsurdur. Batıdan alınan felsefi ve sosyolojik altyapının yanı sıra hadis derslerinin hala İslami

73 İsmail Kara, "Türkiye'de İlahiyat Fakülteleri Dinî Kurumlar mı, Laik Kurumlar mı?", *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2, sy 1 (2009): 3.

74 Emre Dölen, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Darülfünun'da İlâhiyat Öğretimi", içinde *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri* (İstanbul, 2010), 120'den naklen İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım* (İstanbul: Dünya Yayınları, 1998), 297-99.

75 Dölen, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Darülfünun'da İlâhiyat Öğretimi", 121.

76 Aşağıda Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'ndeki ders muhtevalarına ilişkin kısımda bu faaliyete yönelik detaylara yer verilecektir.

ilimlerin temel unsurlarından biri olarak korunmuş olması, ilmi altyapının bu dönüşüm sürecinde bir denge kurma çabası olarak değerlendirilebilir. Bu durum batı bilimiyle uyumlu bir yaklaşım geliştirilmekle birlikte hadis ilimlerinin geleneksel değerlerinin de göz ardı edilmediğini ortaya koyar. Bu bakımdan Dârülfunun İlahiyat Fakültesi'nde okutulan hadis derslerinin, modernleşme ve gelenek arasındaki ince dengeyi temsil ettiğini söylemek mümkündür.

Metodolojik Farklılıklar: Eser ve Konu Merkezlilik

Osmanlı eğitim sisteminde müderris merkezli bir öğretim anlayışı hâkim olduğundan⁷⁷ dârülhadislerde de dersler müderris kontrolünde yürütülür. Vakfı bağışlayan şahıs, hangi kitapların okutulacağını vakfiyede belirlememişse müderrisin okutulacak eserleri belirleme hakkı vardır. Vakfiyelerde eser ismi zikredilmesi durumunda vakfiyeye bağlı kalınıp bu eserlerin veya bunlara yönelik şerhlerin okutulması gerekir.

Müderrisler dârülhadislerde göreve geldikten sonra genellikle daha üst makamlara tayin edildiklerinden kısa bir müddet görevde kalırlardı; bu nedenle okuttukları eserlerin ancak belirli bir kısmını tamamlayabilirlerdi.⁷⁸ İlgili kısımlar dönemlik bir şekilde kitaptaki konu başlıkları baz alınarak okutulurdu. Örneğin Süleymaniye Dârülhadisi'nde müderris olarak görev yapan Şeyhzâde Ahmed, Şam kadılığına atanmadan önce Buhârî'nin *Sâhih*'inden çeşitli dönemlerde önce Salât bölümüne kadar; ardından Salât bölümünün tamamını; sonrasında mezâlim bölümünün alt başlıklarından birine kadar; ardından 'İtk bölümünün alt başlıklarından birine kadar; devamında Şehâdât bölümünün alt başlıklarından birine kadar okuttuğunu belirtir.⁷⁹ Hicri 1022 yılında Şam kadılığına atandıktan beş yıl sonra Süleymaniye Dârülhadisi'ne hicri 1027 tarihinde yeniden atanır ve bu görev süresinin sonunda Buhârî'nin *Sâhih*'inin bütün bölümlerini ancak bitirmiş

77 Furat, "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Tedris Usulü", 124; Çiftçi, "Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII Asırlar)", 127.

78 Taşköprizâde'nin Anadolu'daki medreselerde *Mesâbih*'i birkaç kere iki defa baştan sonra okuttuğu bilirse de bu okumalar sırasında Taşköprizâde'nin dârülhadislerde değil; genel medreselerde görev yaptığı unutulmamalıdır.

79 Şeyhzâde Ahmed'in söz konusu eserin yukarıda zikredilen kısımlarını dönemlik olarak okuduğuna yönelik tespit, Çiftçi tarafından Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki *Sahih-i Buhârî*'nin yazma nüshasındaki Şehzâde Ahmed'in kendisine ait notlardan istifade edilerek ortaya konmuştur (Çiftçi, "Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII Asırlar)", 140-41. Çiftçi'nin tespitine göre Şeyhzâde Ahmed hicri 1022'de başladığı kadılık görevinin ardından dârülhadise yeniden hicri 1027 tarihinde atanmıştır. Dolayısıyla beş yıllık bu süre boyunca talebelerin farklı bir müderrisler derslere devam ettikleri söylenebilir.

olur.⁸⁰ Buradan hareketle Çiftçi, dârülhadis müderrislerinin görev süreleri boyunca -yeniden atanmadıkları sürece- klasik hadis eserlerinin tamamını bitiremediklerini söylemenin mümkün olabileceğini ifade eder.⁸¹ Üstelik Şeyhzâde Ahmed'in *Sahîh*'in zikredilen bölümlerini kısa bir sürede okutabilmesinin bile şaşırtıcı bir durum olarak görüldüğünü ve kendisinin muasırları tarafından dersleri üstünkörü işlediği için ihmalkârlıkla suçlandığını kaydeder.⁸² Bu münferit örnek üzerinden genel yargılara varmak mümkün gözükme de günümüzde kısıtlı imkânlarla ulaşılabilen Osmanlı eğitim sistemindeki metodolojik unsurlara dair önemli bir örnek olan Şeyhzâde Ahmed'in müderrisliği üzerinden dârülhadislerdeki öğretimin mahiyetine ilişkin birtakım yorumlar gündeme getirilebilmektedir. Söz gelimi Şeyhzâde Ahmed örneğinde olduğu gibi ikinci kez dârülhadise ataması yapılmayan müderrislerin görev sürelerinin daha az olduğu göz önüne alındığında dârülhadis müderrisleri arasında bu gibi hadis eserlerinin baştan sona değil; müderrise kolay gelen bölümlerinin seçilerek okutulması durumunun yaygın bir uygulama olduğunu söylemek mümkündür. Üstelik hadis eserlerinin sadece ana metinleriyle değil; şerhleri ve haşiyeleriyle birlikte okutulması durumunda tamamlanan kısımların daha da az olacağını söylemek mümkündür. Zira aşağıda ders muhtevalarından bahsedilirken görüleceği gibi dârülhadislerde Buhârî şerhleri yaygın bir şekilde okutulmaktadır.

Yukarıda dârülhadis müderrisinin iki ayrı görev süresi boyunca bir hadis kitabına bağlı kaldığı ve dönemlik derslerini bu kitabın bölümlerini baz alarak işlediği görülür. Klasik dönem Osmanlı eğitim sistemindeki bu yaygın uygulama aracılığıyla dârülhadislerdeki hadis öğretiminde de eser merkezliliğin hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Derslerdeki ana materyal olan kitaplara yönelik bu bağlılık zamanla ders isimlerinin eser isimlerine dönüşmesine bile yol açabilmektedir.⁸³ Eser merkezli öğretim anlayışına uygun olması bakımından Osmanlı medreselerinde yaygın bir şekilde uygulandığı bilinen halka sisteminin⁸⁴ dârülhadisler için de geçerli olduğu söylenebilir. Zira dârülhadislerde de okutulan hadis eserlerinin talebeler tarafından takibi, halka sistemi aracılığıyla daha rahat bir biçimde sağlanmaktadır. Öğretimin

80 Çiftçi, 143.

81 Çiftçi, 144.

82 Bu tespit Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki *Sahîh-i Buhârî*'nin yazma nüshasındaki (Muhammed b. İsmail Buhârî, “el-Câmi‘u’s-Şaḥîḥ” (t.y.), n. 303, Süleymaniye Bölümü, Süleymaniye Kütüphanesi.) Şeyhzâde Ahmed’e ait notun sağ alt köşesinde bulunan Nefeszâde Abdurrahman’a ait bir eleştiri notundan istifade edilerek yine Çiftçi tarafından yapılmıştır (Çiftçi, “Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII Asırlar)”, 143-44.

83 Unan, “Bibliyografya Denemesi”, 97-98.

84 Halka sistemine yönelik detaylı bilgi için bk. Furat, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Tedris Usulü”, 124.

ders halkası biçiminde gerçekleştirilmesinin, talebelerin dikkatlerinin dağılmaması, müderrisin kolaylıkla takip edilmesi, talebelerin tartışmalara katılabilmeleri yoluyla birebir etkileşim içerisine girebilmeleri ve ders sürecinin rahatlıkla yürütülebilmesi gibi pek çok pratik sebebi olduğunu belirten Furat, talebelerin bu şekilde derse mübahase ve müzakere yoluyla etkili bir biçimde katılabildiklerini söyler. Ayrıca ders halkalarında hiyerarşiye dikkat gösterilmesi ve yalnızca derslerde başarı sağlayan talebelerin ön saflara geçebiliyor olması durumunu değerlendiren Furat, öğretim esnasında müderris değerlendirmesinin yanı sıra bunun, talebenin öz değerlendirmesinde de süreklilik sağlayan bir durum olduğunu dile getirir.⁸⁵

Halka şeklinde tasavvur edilen dârülhadis öğretim sisteminde müderrisle talebenin etkileşimi yoluyla metin okuma⁸⁶, mütalaa⁸⁷, ezber⁸⁸, takrir, imla, soru-cevap ve tartışma metotların sıklıkla uygulandığı; bazen de derslerin sohbet havasında geçtiği görülür.⁸⁹ Hadis metinlerinin işleniş sürecinde müderris ve talebe arasındaki etkileşim sayesinde canlı ders ortamlarının oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda müderrisler, derse konu edilecek metne ilişkin açıklamalar yaparken talebeler metin üzerinde harekeleme, düzeltme veya gerekli notlar ekleme yoluyla imla yaparlar; ardından dersin konusuna ilişkin müzakere aşamasına geçilir. Ders sonrasında müderris yardımcıları olarak nitelendirilen muîdler, dersin özet bir şekilde tekrarını yapar ve varsa talebelerin sorularını yanıtlar.⁹⁰

Osmanlı medreselerindeki eğitim sisteminin mahiyetine ilişkin çeşitli biçimlerde ilim tasnifleri yapılmıştır. Bu tasnifler vasıtasıyla belirli alanlara yönelik ilimler derecelendirilir ve talebelerin seviyelerine göre her bir derece için belirli nitelemeler yapılmış ya da birtakım eserler belirlenmiştir. Söz konusu tasnifler arasında hadis alanına yönelik derecelendirme yapmış olanlar üzerinden dârülhadislerdeki hadis öğretim metodolojisine dair fikir yürütülebilir. Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö. 1145/1732)'nin *Tertîbü'l-'ulûm*'u ve anonim bir şekilde yayımlanan *Kevâkib-i Seb'a*⁹¹ eserleri hadis ilmini iktisâr, iktisâd ve istiksâ olmak üzere üç kademede inceleyerek bu derecelerin her birine uygun biçimde telif edilmiş hadis eserlerini

85 Furat, 126.

86 Furat, 124.

87 Çiftçi, "Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII Asırlar)", 145.

88 Gül, *Darü'l-hadisler*, 129.

89 Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş*, 412-17.

90 Ayrıca bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 67; Furat, "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Tedris Usulü", 128.

91 Bu eser 18. yüzyılda Fransa'nın İstanbul Elçisi Marquis de Villeneuve'nin isteği üzerine medrese eğitimini konu alan bir eser meydana getirmek amacıyla yazılır (İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", 245.

yerleştirir. Sırasıyla başlangıç, orta ve ileri düzey olarak değerlendirilebilecek bu sistemde *Kevâkib-i Seb 'a*'nın belirlemiş olduğu hadis eserleri, başlangıç olarak Zeynüddin Irâkî (ö. 806/1404)'nin *Elfiyye*'si, orta seviyede Ali el-Kârî (ö. 1014/1605)'nin *Şerhu Şerhi Nuhbeti 'l-fiker* isimli şerhiyle birlikte İbn Hacer'e ait *Nuhbetü 'l-fiker*'idir. İleri seviye bundan daha fazlasına güç yetirebilmek şeklinde tanımlanır. Saçaklızâde söz konusu seviyeler için başlangıçta Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerini, orta seviyede *Müsned* türü eserleri, ileri seviyede bundan daha fazlasını ve rical bilgisini zikreder.⁹² Bahse konu eserlere göre iktisâd, herhangi bir ilmin en meşhur konularını bilmek ve delil kullanılan bir ilimse delile başvurmaksızın bunları beyan edebilecek kadar bilgiye sahip olma seviyesidir. İktisâd herhangi bir ilmin meşhur konularını bilmek ve eğer delil kullanılan bir ilimse bazı delilleri beyan edebilecek kadar bilgiye sahip olma seviyesidir. İstiksâ herhangi bir ilmin detay içeren konularını bilmek ve eğer delil kullanılan bir ilimse muhalif delilleri reddedebilecek seviyeye sahip olmaktır.⁹³

Hadis ilmine yönelik getirilen tasnifte görüldüğü gibi *Kevâkib-i Seb 'a*'nın tasnifi usul-i hadise; Saçaklızâde'nin tasnifi hadis metinlerine yöneliktir. Dârülhadislerin yüksek ilim tahsili yapılan yerler oldukları göz önüne alındığında bu kurumlarda usul-i hadiste en aşağı *Nuhbetü 'l-fiker* seviyesinde; hadis metinleri konusunda da en aşağı *Müsned* türü eserler seviyesinde eğitim verilmiş olmalıdır. Ancak aşağıda da zikredileceği gibi dârülhadislerde en sık okutulan eserlerden biri Buhârî'nin *Sahih*'idir. Saçaklızâde'nin ilimler tasnifine göre başlangıç seviyesinde sayılan bu eserin dârülhadislerde okutulması noktasında iki varsayım gündeme getirilebilir. Birinci varsayım: Dârülhadisler esasında ileri seviye eğitim veren kurumlardır; ancak Buhârî'nin eserinin Osmanlı ilim anlayışında itibarlı bir konumda olmasından⁹⁴ ötürü dârülhadislerin çoğunluğunda Buhârî okutulması artık gelenek haline gelmiştir. İkinci varsayım dârülhadislerdeki ilmi yaklaşım söz konusu tasnifler dikkate alınarak oluşturulmamıştır. Öte yandan dârülhadislerin kurumsal yapısından söz ederken kısaca değinildiği üzere bu kurumlarda zaten ileri seviye bir hadis eğitiminin verilmemiş olduğu iddiası gündeme gelir. Dârülhadislerin Osmanlı eğitim anlayışını büyük ölçüde yansıttığı ve ilimler tasnifi yapan bahse konu eserlerin de Osmanlı

92 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim Riyazi İlimler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 74; Nazife Nihal İnce ve Rıfât Atay, "Tertibu'l-ulûm ve Kevâkib-i seb'a'daki Öğrenim Kademeleri Benzerliği Üzerine", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 4, sy 4 (2019): 516.

93 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim Riyazi İlimler*, 76; İnce ve Atay, "Tertibu'l-ulûm ve Kevâkib-i seb'a'daki Öğrenim Kademeleri Benzerliği Üzerine", 512.

94 Osmanlı ilim dünyasında Buhârî'nin *Sahih*'i o kadar kıymetli sayılmıştır ki sadece medreselerde değil; cami türbe ve muhtelif alanlarda Buhârî okuyanlara Buhârîhân denmiş ve böylece Buhârîhânlık geleneği bile oluşmuştur. Bk. Mustafa Celil Altuntaş, "Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8, sy 1 (2010): 33-67.

medreselerindeki ilim seviyelerini tasvir etmeleri göz önüne alınacak olursa söz konusu iddianın güçlendiği ayrıca belirtilmelidir.

Osmanlı dârülhadislerinde haftalık olarak eğitim-öğretim yapılan günler ve gün sayıları vakfiyelerindeki şartlara uygun olarak bir dârülhadisten diğerine farklılık gösterir. Çeşitli dârülhadis vakfiyeleri dikkate alınarak yapılan bir tespite göre Pazartesi ve Perşembe olmak üzere haftada iki gün; Pazar, Pazartesi ve Perşembe olmak üzere haftada üç gün; Salı, Perşembe ve Cuma günleri tatil olmak üzere diğer dört gün; günleri belirtilemeksizin haftada dört gün, yine günü belirtilemeksizin haftada bir gün bile ders yapılan dârülhadisler vardır.⁹⁵

Maarif Nezâreti tarafından yürürlüğe konan İstanbul Dârülfünunu Talimatnamesi'ne bağlı olan Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde müessese merkezli bir öğretim anlayışı söz konusudur. İstanbul Dârülfünunu Talimatnamesi'nin sekizinci maddesi gereğince fakültede sömestr usulü uygulanır ve tahsil müddeti altı sömestr olmak üzere üç yıl olarak belirlenir.⁹⁶ Toplam altı sömestr içerisinde Hadis ve Hadis Tarihi dersleri 1924-1925 eğitim-öğretim yılı içerisinde altı sömestr boyunca haftada üç saat okutulmaktadır.⁹⁷ Fakültenin kurulduğu yıl öğrenim süresinin tamamında hadis alanına yönelik derslerin yer aldığı görülür. Üstelik fakültenin ilk kuruluşunda ders seçimi usulü uygulanmasına rağmen talebeler Tefsir ve Hadis derslerini zorunlu olarak haftada üç saat olacak şekilde görürler.⁹⁸ Fakat bir sonraki eğitim-öğretim yılında hadis dersleri altı sömestrden dört sömestre düşürülerek yine haftada üç saat okutulur.⁹⁹ Ardından 1927 yılında yeni kayıt yaptıran öğrenciler için uygulanmak amacıyla yeni bir yönetmelik devreye sokulur. Bu yönetmelik aracılığıyla üç yıllık eğitim bir + iki yıl olmak üzere iki döneme ayrılır. Bu yönetmeliğe göre birinci dönem dersleri talebelerin ilimlere ilişkin genel bilgilerini ikmal etmek ve genişletmek şeklinde tavsif edilirken ikinci dönem ihtisasa yönelik dersleri kapsayacaktır. Bu programa uygun olarak birinci dönem derslerinin zorunlu; ikinci dönem derslerinin ise seçimli olmasına karar verilir Söz konusu yönetmeliğe göre Hadis Tarihi dersi birinci dönemde haftada iki saat olacak şekilde görülür. İkinci dönem ise birinci dönemdeki derslerin ihtisas kısımlarını kapsar.¹⁰⁰ Buna göre ikinci dönemde hadis ilmi kapsamında tarihi bilgiler dışındaki ilimlerin öğretilceği

95 Ekrem Yücel, "Osmanlı Devri Dârü'l-Hadisleri ve Hadis Eğitimi" (Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 240-42.

96 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1924-1925* (İstanbul: Yeni Matbaa, t.y.), 105; *T.C. Maarif Vekaleti 1925-1926 Ders Senesi İhsâiyat Mecmuası* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 6.

97 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1924-1925*, 106-7.

98 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1924-1925*, 106.

99 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1925-1926* (İstanbul: Yeni Matbaa, t.y.), 120.

100 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1927-1928* (İstanbul: Yeni Matbaa, t.y.), 145.

anlaşılır. 1930 yılına kadar haftada üç saat görülen hadis dersleri 1930-1931 eğitim-öğretim yılında haftada iki saate düşürülür.¹⁰¹

Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde 1924-1925 eğitim-öğretim yılında hadis ve hadis tarihi dersleri Pazartesi günleri 11.30-12.30 ve 13.45-14.45; Salı günleri 13.45-14.45 saat aralıklarında¹⁰²; 1925-1926 eğitim-öğretim yılında Pazartesi günleri 10.15-11.15, Perşembe günleri 10.15-11.15 ve 11.30-12.30 saat aralıklarında¹⁰³; 1926-1927 eğitim-öğretim yılında Cumartesi günleri 11.30-12.30 ve 13.45-14.45, Pazartesi günleri 10.15-11.15 saat aralıklarında¹⁰⁴; 1927-1928 eğitim-öğretim yılında Pazartesi günleri 11.00-11.55; Çarşamba günleri 10.00-10.55 ve 11.00-11.55 saat aralıklarında saat aralıklarında ders programında yer almaktadır.¹⁰⁵

Hadis Eğitiminde Muhteva Farklılıkları: Esneklik ve Standardizasyon

Osmanlı dârülhadislerinde hadis ilmi üzerine verilen eğitimin muhtevasına yönelik esaslar vakıf bağışçıları tarafından sistematik olarak belirlenmediği için söz konusu kurumlara ilişkin standardize edilmiş bir eğitim programından bahsetmek mümkün değildir. Zira vakfiyelerin çoğunluğunda belirli bir kitabın takip edilmesi değil; hususi olarak hadis okunması şart koşulmaktadır.¹⁰⁶ Dolayısıyla derslerde işlenecek konu başlıkları ve takibi yapılacak eserler, müderris merkezli bir eğitim anlayışı benimsendiği için bir dârülhadisten diğerine göre farklılık arz eder. Dârülhadis müderrisleri, kurumsal yapının bir gereği olarak diğer medreselerde eğitim gören ve buralarda eğitim veren kimseler arasından seçildikleri ve dârülhadislerin de kendilerine özgü keskin hatlarla belirlenmiş bir eğitim programı bulunmadığı için müderrislerin derslerde işlenecek konuları ve takip edilecek eserleri, eğitim görüp verdikleri diğer medreseleri baz alarak oluşturduklarını kabul etmek mümkündür. Söz konusu içeriği oluştururken -vakfiyede açıkça belirtilmediği müddetçe- diğer medreselerde okutulan hadislerle alakalı dersleri dikkate almak durumundalardı. Bu noktadan hareketle dârülhadislerde işlenen derslerin ve takip edilen eserlerin mahiyetinin, genel medreselerdeki hadis derslerinin muhtevasıyla paralellik arz ettiğini söylemek mümkündür. Osmanlı medreselerinde hadis ve usul-i hadis olmak üzere iki konu başlığı altında aşağıda zikredilecek eserler üzerinden hadis dersleri işleniyordu. Klasik hadis metinlerinden en fazla Buhârî (ö. 256/870)'nin

101 Zeki Salih Zengin, *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011), 119.

102 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1924-1925*, 107.

103 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1925-1926*, 123.

104 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1926-1927* (İstanbul: Yeni Matbaa, t.y.), 131.

105 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1927-1928*, 147.

106 Yardım, "Osmanlı Devrinde Dârülhadisler", 171-72.

es-Sahîh'i, Begavî (ö.516/1122)'nin *Mesâbîhu's-sünne*'si, Kâdî İyâz (ö.544/1149)'ın *eş-Şifâ*'sı ile *Meşâriku'l-envâr*'ı, Sâgânî (ö. 650/1252-53)'nin *Meşâriku'l-envâr*'ı ve Nevevî (ö.676/1277)'nin *el-Erba'in*'i; hadis şerhlerinden de en fazla Kastallânî (ö. 923/1517)'nin *Sahîh-i Buhârî* şerhi *İrşâdü's-sârî* eserleri takip edilirken usul-i hadisten İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210)'in *Câmi'u'l-usûl*'ünde yer alan hadis usulüne ilişkin bölümler, İbnü's-Salâh (ö. 643/1245)'in *Ulûmu'l-hadis*'i ve İbn Hacer (ö. 852/1449)'in *Nuhbetu'l-fiker* eserleri okutuluyordu.¹⁰⁷

Ders içeriklerinin belirlenmesinde vâkıfların vakfiyede belirttikleri hususlara riayet edildiği bilinmektedir. Vakfiyede derslerle ilgili herhangi bir kaide bulunmadığında beldenin örfüne göre hareket edildiği de görülür¹⁰⁸. Nitekim dârülhadis müderrisi olan Necmeddin el-Gaytî (984/1576), Şeyhûniye Medresesi'nde görev yaparken herhangi bir hadis kitabını okumak ve hadis metinlerinin çeşitli yönleri üzerine açıklamalar yapmaktan ibaret olan bölgedeki yaygın uygulamaya riayet ettiğini ifade eder. Ayrıca diğer hadis kitaplarına göre üstünlüğü sebebiyle bu dârülhadiste okutmak için Buhârî'nin *Sahîh*'ini seçtiğini dile getirir.¹⁰⁹

Otobiyografisi, Osmanlı medreselerindeki ilim anlayışının tespitine büyük ölçüde ışık tutan Taşköprizâde Anadolu ve Rumeli'de müderris olarak görev yaptığı otuzlu, kırklı ve Hâriç ellili¹¹⁰ medreselerin tamamında *Mesâbîh* ve *Meşârik* (*Saganî*) eserlerini kimi zaman üst üste iki kez kimi zaman da belirli bölüm aralıkları seçerek okuttuğunu belirtir.¹¹¹ Ayrıca Dâhil ellili ve Sahn müderrisliği yaptığı dönemlerde Buhârî'nin *Sahîh*'ini hem iki kez üst üste hem de belirli ciltlerini seçerek okuttuğunu dile getirir.¹¹² Osmanlı medreselerinde 'âli ilimlerin tahsiline yönelik yapılan hadis derslerinde Uzunçarşılı'nın araştırmalarına göre yukarıdaki eserlere ilave olarak erken döneme ait hadis metinlerinden İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797)'in *Zühd ve'r-rekâik* eserinin de takip edildiği görülür.¹¹³ Bunlara ek olarak Osmanlı medreselerinde okutulması amacıyla padişah tarafından gerekli görülen eserlerin listesini ihtiva eden bir belgede Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri, Kirmânî (ö. 786/1384)'nin *Sahîh-i Buhârî* şerhi olan *Kevâkibu'd-derârî*'si, Aynî (ö. 855/1451)'nin *Umdetü'l-kârî*'si, İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'si, Begavî'nin

107 Çiftçi, "Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII Asırlar)", 129.

108 Yardım, "Osmanlı Devrinde Dârülhadisler", 175, 91 numaralı dipnot.

109 Gaytî, "el-Ferâidu'l-muntazama", vr. 12a-12b.

110 Medrese dereceleri hakkında detaylı bilgi için bk. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim Riyazi İlimler*, 1:35-40.

111 Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâ'îku's-Şakâ'ik Mecdî'nin Şakâ'ik Tercümesi*, c. 2 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 1384.

112 Mecdî Mehmed Efendi, 2:1385.

113 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 28.

Mesâbilu's-sünne'si ve şerhleri, İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-usûl*'ü, Nevevî'nin *Sahîh-i Müslim* şerhi olan *Minhâc*'ı yer almaktadır.¹¹⁴ Belgenin tespitini gerçekleştiren araştırmacılar bu listede ulum-i hadis ya da hadis alanının metodolojik yönüyle ilgili herhangi bir eserin yer almamış olmasının dikkat çekici olduğunu söylerler.¹¹⁵ Çalışmada dikkat çekilen bu husus dârülhadislerdeki derslerin muhtevasına ilişkin yeni fikirlerin gündeme gelmesini sağlayabilir. Zira yukarıda bahsi geçen öğretim metodolojilerinden de çıkarsanabileceği gibi Osmanlı medreselerinde hadis alanının metodolojik yönleri, genellikle hadis metnlerinin anlaşılması ve şerh edilmesi sürecinde doğrudan pratiğe dayalı bir eğitim şeklinde yer buluyor olabilir. Üst seviyedeki medreselerde ve özellikle dârülhadislerde, hadis ilmindeki teorik temeller ve metodolojik bilgiler, hadis metnlerinin şerhlerine ve rivayetlerin incelenmesine entegre bir şekilde öğretiliyor olabilir. Bu da belirlenen listede daha ziyade metin odaklı hareket edildiğini ve usul-i hadis veya hadisle ilgili diğer metodolojik ilimlerin belki de temel hadis metnlerinin güvenilirliklerini belirleme noktasında yardımcı kaynaklar olarak görüldüğünü; bu nedenle listeye dahil edilmediğini gösterebilir. Öte taraftan söz konusu araştırmacıların listedeki eserlerin en üst seviyedeki medreselerde okutulduğunu dile getirmeleri¹¹⁶ çalışmadaki dikkat çekici başka bir unsurdur. Aşağıda görüleceği üzere çeşitli kaynaklardan edinilen verilere göre dârülhadislerde okutulan eserlerle -bire bir olmasa da- söz konusu listede yer alan eserlerin büyük ölçüde örtüştüğü görülür. Kaynaklarda dârülhadislerle ilgili zikredilmeyip bu listede yer alan diğer eserlerin de Buhârî ve Müslim'in şerhleri olduğu hususu göz önüne alındığında bahsi geçen araştırmacıların haklılık payının yüksek olduğu kabul edilebilir. Zira kurumsal yapısı incelenirken dârülhadislerin, medreseler arasında en üst seviyede yer aldığı ifade edilmişti. Öte taraftan bahse konu araştırmacıların bu yöndeki kanaatleri doğru olsa bile temellendirmelerinin oldukça zayıf kaldığı itiraf edilmelidir ve Furat'ın da belirttiği gibi böyle bir değerlendirme, üzerinde daha detaylı araştırma yapmayı gerektirmektedir.¹¹⁷

Dârülhadislerle genel medreselerin hadis ilmine yönelik ders muhtevalarının birbirine paralel olduğunu gösteren bir unsur olarak Süleymaniye Vakfiyesi'ndeki dârülhadisle ilgili kısımda yer alan açıklamalar zikredilebilir. Zira söz konusu vakfiyede Buhârî ve Müslim'in hadislerini nakletmek hususunda uzman kimselerin Süleymaniye Dârülhadisi'nde müderris olabileceği yazar. Ayrıca bahse konu

114 Ahmed Sahab ve Filipovic Nenad, "The Sultan's Syllabus: A Curriculum for the Ottoman Imperial medreses Prescribed in a fermân of Qânûnî I Süleymân", *Studia Islamica* 98, sy 99 (2004): 199-202.

115 Sahab ve Nenad, 213.

116 Sahab ve Nenad, 207.

117 Furat, "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Okutulan Eserler", 631, 2 numaralı dipnot.

dârülhadiste görev alabilecek müderrisleri nitelemek maksadıyla “mesâbîh-i pür-tâb” ve “meşârik-i aftâb” kelimeleri kullanılarak yukarıda zikredilen *Mesâbîh* ve *Meşârik (Saganî)* eserlerine vurgu yapılır.¹¹⁸ Bu niteleme için “mesâbîh” ve “meşârik” kelimelerinin rastgele seçilmediğini ifade etmek gerekir. Zira Süleymaniye Medreseleri yapılmadan önce faaliyet gösteren Sahn-ı Semân medreselerinde derse başlanılmadan önce bahse konu olan iki eser ile Buhârî ve Müslim’den hadis nakledilmesi şart koşulmaktadır.¹¹⁹ Dolayısıyla *Mesâbîh* ve *Meşârik (Saganî)* eserleri halihazırda hadis ile ilgili okutulan eserlerden oldukları için Süleymaniye Vakfıyesi’nde de dârülhadise ilişkin ilgili eserlere atıf yapılmış olması yüksek bir ihtimal olarak gözükmemektedir. Yukarıda zikredilen eserlere ek olarak Çiftçi’nin yapmış olduğu bir tespiti göre Kirmânî’nin *Kevâkibu’-d-derârî*’nin Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki yazma nüshasının üzerinde Süleymaniye Dârülhadisi müderrislerinden Ahîzâde Hüseyin’in bir notu mevcuttur.¹²⁰ Bu notta kendisi Süleymaniye Dârülhadisi’nde görev yapmaktayken *Kevâkibu’-d-derârî*’yi öğrencilerle karşılıklı olarak tahlil ettiğini ifade eder. Dolayısıyla Kirmânî’nin söz konusu eseri de dârülhadislerde okutulan eserler arasında sayılmalıdır.

Osmanlı medreseleri ve dârülhadislerde okutulacak eserlere bakıldığında yalnızca hadis değil; hadis ile bağlantılı ilimlerin de öğretildiği müşahade edilir. İlgili doğrultuda II. Murad’ın Edirne Dârülhadisi için hadis ve hadis ile ilgili diğer ilimlerin öğretilceğine dair getirmiş olduğu kayıt¹²¹ gündeme getirilebilir. Söz konusu kayda paralel olarak Anadolu’da faaliyet gösteren dârülhadislerde de yalnızca klasik hadis metinlerinin değil; hadis ilimlerinden usul-i hadis, ravi tabakaları ve rical tenkidi konularına yönelik eserlerle de eğitim verildiği¹²²; usul-i hadisten Nevevî’nin *Takrîb*’i ve Süyûtî (ö. 911/1505)’nin *Takrîb* şerhi olan *Tedribü’-r-râvî*’nin okutulduğu ifade edilir.¹²³ Öte yandan II. Murad dârülhadisler için bu doğrultuda bir karar çıkardıysa da yalnızca hadis metinlerini ihtiva eden eserlerin, hadis eğitiminde tercihe şayan kabul edildiklerini itiraf etmek gerekir. Zira araştırmada ulaşılan kaynaklara göre dârülhadislerde hadis metinlerini ihtiva eden eserlerin diğer hadis ilimlerine nazaran yoğunlukta olduğu kolaylıkla görülebilir.¹²⁴

118 Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfıyesi*, 82.

119 Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* (İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946), 125; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, 33.

120 Çiftçi, “Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII Asırlar)”, 144.

121 Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, 229-33.

122 Yasar, *Amasya Tarihi*, 1:148.

123 Yasar, 1:186.

124 Mecdi Mehmed Efendi, *Hadâ’iku’ş-Şakâ’ik Mecdi’nin Şakâ’ik Tercümesi*, 2:1384-85. İshak b. Hasan el-Tokadî’nin medreselerde okutulan kitaplarla ilgili aktardığı bilgiler için bk. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim Riyazi İlimler*, 78-79. Uşşâkî’nin medreselerde okutulan kitaplarla ilgili aktardığı bilgiler için bk. İzgi, 94-97.

Yukarıda zikredilen hadis ilmine yönelik eserler arasında en fazla okutulanların şerhleriyle birlikte Buhârî'nin *Sahîh*'i ile *Mesâbih* ve *Meşârik* eserlerinin olduğunu görmek mümkündür; hatta okutulan bu eserlerin de yüzyıllar boyunca neredeyse hiç değişmediği görülür. Özellikle Saganî'nin *Meşârik* eserinin ulema nezdindeki önemine ilişkin hususi beyanlarda bulunulur. Bu beyanlara göre *Meşârik* rivayetlerde yalnızca sahabenin isimlerini kaydedip senetleri zikretmemesi, kelimelerin uyumuna dikkat ederek başlıkları buna uygun şekilde kelimelerle ilişkilendirmesi ve benzeri birçok açıdan tedris edilmeye uygun kabul edilmektedir.¹²⁵ Buna ek olarak *Mesâbih*'in tercih edilmesinin önemli sebeplerinden biri olarak fıkhi hükümlerin asli delillerini bulmak konusunda kolaylık sağlaması zikredilebilir. Öte taraftan Osmanlı dârülhadislerinde okutulan eserlerin amacı, talebelerin hadis ilminde derinlemesine bilgi sahibi olmalarını sağlamaktı. Bu bağlamda *eş-Şifâ*, Kâdî İyâz'ın otorite olarak kabul edilen eserlerinden biri olarak hadis rivayetlerinin sıhhatleri ve muhtevalarını yorumlama açısından Osmanlı dârülhadislerinde önemli bir kaynak olmalıdır. Eserin muhtevası Zehebî tarafından bazı rivayetlerin zayıf ve uydurma hadislerle karıştırılmış olduğu belirtilerek tenkit edilse de Ali el-Kârî, Kâdî İyâz'ın otoritesinin ve hadisleri doğru aktarma yeteneğinin sağlam olduğuna işaret eder.¹²⁶ Bu noktada *eş-Şifâ*'nın, Osmanlı dârülhadislerinde hadis tenkidi konularına dair farkındalık geliştiren bir uygulama alanı olarak okutulduğu söylenebilir.

Dârülhadislerdeki ders muhtevalarının ve takip edilen eserlerin, genel medreselerdeki hadis derslerinin muhtevasıyla paralellik arz ettiği açıkça görülmektedir. Bu noktada hatırlanacağı üzere Altuntaş, dârülhadis müderrislerinin diğer medrese müderrislerinden farklı olarak hususi biçimde hadis eğitime tabi tutulmuş âlimler olmadıklarını; dolayısıyla söz konusu müderrislerin dârülhadiste yüksek bir hadis ilmi öğrettiğini söylemenin zor olacağını ifade etmişti.¹²⁷ Dârülhadislerdeki hadis derslerine yönelik yukarıda yer verilen bilgilere göre Altuntaş'ın haklılık payının yüksek olduğunu itiraf etmek gerekir. Zira yukarıda yer verilen bilgilerden hareketle dârülhadislerle genel medreselerin hadis derslerine yönelik muhtevaları arasında önemli oranda benzerlik söz konusudur. İlgili doğrultuda dârülhadislere ilişkin ilmi ve fikri altyapının oluşumunu destekleyen unsurlar akla gelmelidir. Hatırlanacağı üzere dârülhadisler fıkhi hükümlerin oluşmasına kaynaklık teşkil etmesi nedeniyle hadis öğrenimine duyulan ihtiyaç ve Peygamber sevgisini, saygısını, ahlâkını, tavrını ve üslûbunu her seviyedeki insana ulaştırma gayesiyle kurulmuş müesseseler olarak nitelendirilmektedir.

125 Altuntaş, "Osmanlı Döneminde Hadis İlmî", 185-86.

126 M. Yaşar Kandemir, "eş-Şifâ", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 130.

127 Altuntaş, "Osmanlı Döneminde Hadis İlmî", 206-8.

Bahsi geçen nitelemeye göre esasında salt hadis aktarımının gerçekleştirilmesi durumunda bile bu kurumların misyonuna uygun hareket eden kurumlar oldukları görülecektir. Öte taraftan hususi bir hadis eğitime tabi tutulmamaları durumu, dârülhadis müderrislerinin hadis ilmine ilişkin uzmanlıklarının olmadığı şeklinde hatalı bir kanaat oluşturmamalıdır. Söz konusu müderrisler hadis ilimlerinin birçok alanında derinleşmiş âlimler olmalıdır. Zira Taşköprizâde'ye göre medreselerde eğitim veren ulemanın hadis ilmine ilişkin şerh, hadislerin vürûd sebebi, zamanı ve yeri, hadislerin ilgası, Hz. Peygamber'in sözlerinin yorumu, Hz. Peygamber'in sözlerinin işaretleri ve nadir kelimeleri, hadise dil uzatmayı reddetmek, hadis uydurulması, hadis nakledenlerin ahvali ve Hz. Peygamber'in tıbbı ait hadisleri meselelerine vakıf olmaları gerekir.¹²⁸ Bütün bu konulara vakıf olan bir müderrisin hadis alanında uzman kabul edileceği açıktır. Bahse konu ilimler listesinin toplumda okunan, okutulan ve tedavülde olan ilimleri gösterdiğini ifade eden Atay, bunların bir kısmının resmi medreselerde kesin olarak okutulduğunu dile getirir.¹²⁹ Zikredilen iddiada yalnızca dârülhadislere girebilmek için müderrislerin özel bir eğitime tabi tutulmadıkları ve diğer medreselerde aldıkları eğitime dayanılarak göreve getirildikleri ileri sürülmektedir.

Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Maarif Nezâreti tarafından yürürlüğe konan İstanbul Dârülfünunu Talimatnamesi'ne bağlı olduğu için ilmi faaliyetler bakımından medreseler gibi tam bir muhtariyete sahip değildir. Dolayısıyla fakülte'deki ders isimleri ve muhtevaları müderrisler tarafından değil; müessese merkezli bir kurum olduğundan¹³⁰ bağlı olduğu talimatnameye göre belirlenirdi. İstanbul Dârülfünunu Talimatnamesi'nin sekizinci maddesi gereğince uygulanan İlahiyat Fakültesi müfredatı eğitim-öğretimde standartlaşmayı hedefleyen bir kurum olarak öğretimi yapılacak dersleri açık bir şekilde belirlemek durumundaydı. Bu fakülte'deki ders listesi söz konusu talimatnameye göre Tefsir-Tefsir Tarihi, Hadis-Hadis Tarihi, Fıkıh Tarihi, Kelam Tarihi, Mâbadü'ttabiyyât, Tasavvuf Tarihi, Tarih-i Edyân, İçtimaiyât,

128 Ahmed Efendi Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, ed. Abdülvehhâb Ebu'n-Nûr (Kahire, 1968), 1:25. Taşköprizâde'nin hadis ilmine yönelik geliştirmiş olduğu yaklaşımlar hakkında detaylı bilgi için bk. Abdullah Taha İmamoğlu, "Taşköprizâde'ye Göre Hadis İlmi ve Letâfî'n-Nebî Adlı Kırk Hadis Risâlesinin Tahlili", içinde *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, ed. Ömer Mahir Alper ve Müstakim Arıcı, 2015, 127-46.

129 Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* (Ankara: Atay Yayınları, 2018), 95. Dârülhadislerde okutulduğu kesin olarak bilinmemekle beraber medreselerde hadis eğitimi verilirken istifade edildiği düşünülen eserler arasında Osmanlı müelliflerine ait hadis ilmine yönelik telif edilmiş eserler zikredilebilir. Bu eserlere ilişkin detaylı bilgi için bk. Yunus Macit, "Osmanlı Gerileme Döneminde Hadis Öğretimi", içinde *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dârü'l-hadisler*, ed. Muhittin Düzenli (Samsun, 2011).

130 İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", 873.

Rûhiyât, Ahlâk, İslam Felsefesi Tarihi, İçtimâî Rûhiyat, Tarih-i Felsefe, Türk Tarih-i Dînisi ve İslam Tarihi şeklindedir. Bu dersler arasında yer alan Hadis ve Hadis Tarihi dersleri üniversite reformunun gerçekleştiği 1933 yılında kapatılana kadar olduğu biçimde kalır.¹³¹

Hadis alanına konu olan bu derslerden Hadis Tarihi'nin ve Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde hadis derslerine giren müderrislere ait ilmi eserlerin de yine *Hadis Tarihi*¹³² şeklinde isimlendirilmesi, Osmanlı ilim anlayışındaki yaygın kullanıma aykırı olarak görülebilir. Bu doğrultuda “İlmi ve Fikri Altyapı” başlığında da belirtildiği gibi Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde “yükseköğretim seviyesinde bilgi ve donanımına sahip din bilginleri yetiştirmek” gayesine uygun bir şekilde dini ilimlerin yalnızca tarihi boyutlarına indirgenerek ele alınacağı endişesini gündeme getirebilir. Zira Hatiboğlu bahse konu isimlendirmeyi, dönemin ilmi, sosyo-kültürel ve politik koşullarından kaynaklanan hassas dengelerin gözetilmesine bağlar. Ayrıca yalnızca hadis alanında değil; diğer alanlarda eser telif eden muasır âlimlerin de Tasavvuf Tarihi, Kelam Tarihi, Tefsir Tarihi ve Fıkıh Tarihi isimlerini kullandıklarını; dolayısıyla bu ortak tavrın bilinçli bir yaklaşımın ürünü olduğunu kaydeder.¹³³ Ayrıca Ünal bizatihi “hadis tarihi” kavramının değil hadis tarihini,

131 Halis Ayhan, *Türkiye’de Din Eğitimi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1999), 42.

132 İsmail Hakkı İzmirli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Dârü'l-Hadis, 2002); Hüseyin Avni Arapkirî, *Bugyetü'l-hasîs fî târihi ilmi'l-hadis*, ed. Nilüfer Kalkan Yorulmaz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022). Hüseyin Avni Arapkirî'ye ait hadis usulü eseri olan *Bugyetü'l-hasîs*'in iki farklı neşri mevcuttur. Bunlardan biri Akalın tarafından (İsa Akalın, “Hüseyin Avni Arapkirî'nin Arapça Usulü'l-Hadis Elyazması Ders Notları”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 15, sy 2 (2017): 115-43); diğeri Yorulmaz tarafından neşredilmiştir. Akalın'ın neşrinden sonra Yorulmaz tarafından yayımlanmak üzere hazırlanan söz konusu eserin elyazması, Akalın'ın kullandığı elyazmasından hem kodikolojik açıdan hem de muhteva bakımından farklıdır. Yorulmaz'ın bu farklı yazmalar üzerine gerçekleştirdiği geniş kapsamlı araştırma neticesinde Akalın'ın neşretmiş olduğu elyazmasının, Arapkirî'nin ders notlarından müteşekkil hadis usulü eseri olmadığı tespit edilmiştir. Akalın'ın kullandığı yazmanın üzerindeki “Hüseyin Avni Arapkirî” ifadesinin de ilgili esere ilişkin bir temellük kaydı olabileceği dile getirilmiştir (Nilüfer Kalkan Yorulmaz, “Usul-i Hadis'ten Hadis Tarihi'ne: Dârülfünun İlahiyat'ta Hadis Tarihi Dersleri”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23, sy 2 (2019): 657). Öte yandan Dârülfünun İlahiyat Fakültesi müderrisleri ve ders notlarına ilişkin çalışmasında Ceylan'ın, Arapkirî'ye ait hadis usulü eserinin günümüzde yapılmış bir neşri olarak Akalın'a ait çalışmayı zikrettiği ve Yorulmaz'ın neşrine herhangi bir atıf yapmadığı görülmektedir. Yorulmaz'a ait söz konusu tespiti yönelik olumlu veya olumsuz bir açıklamaya yer vermemesine ve Yorulmaz'ın tespitini gerçekleştirdiği araştırmadan beş yıl sonra çalışmasını yaptığı göz önüne alınırsa Ceylan'ın, bu önemli tespiti gözden kaçırmış olması mümkün gözükmemektedir (Şeyma Ceylan, *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Müderrisleri ve Ders Notları* (İstanbul: İdav Yayınları, 2024), 224).

133 İzmirli, *Hadis Tarihi*, 22, 15 numaralı dipnot.

hadisin yerine yerleştirmenin problem teşkil ettiğine işaret eder.¹³⁴ Bununla birlikte ders programında görüldüğü gibi fıkıh, kelim, tasavvuf gibi İslami ilimler sadece tarih ismiyle kayıtlanmışken tefsir ve hadis ilimleri için bağımsız dersler de bulunmaktadır. Öte yandan fakülte müderrislerinin yazdıkları *Hadis Tarihi* eserleri incelendiğinde yalnızca hadis tarihine ilişkin konuların değil; usul-i hadis konularının da yoğun olarak ele alındığı görülür.¹³⁵ Dolayısıyla isimlendirmeye yönelik bu tavrın sathi bir düzeyde kalması gereken bir durum olduğu ifade edilmelidir. Zira Kızıl da aynı paralelde programda yer alan hadis tarihi dersine gereğinden fazla mana yüklediğini söylemenin mümkün olacağından söz eder.¹³⁶

Daha önce belirtildiği gibi Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nin eğitim müfredatı Maarif Nezâreti'nin çıkarmış olduğu talimatnameye göre belirlenmektedir. Bu talimatnameye göre hazırlanan İlahiyat Fakültesi müfredatında bütün derslerin muhtevalarına ilişkin detaylı bilgi bulmak mümkündür. Bahse konu müfredatta Hadis ve Hadis Tarihi olmak üzere hadis alanında iki ders bulunur. 1924-1925 eğitim-öğretim yılı kış sömestrinde Hadis Tarihi dersi için belirlenen içerik, vahiy ve çeşitleri, kudsi hadis, merfu hadis, hadislerin toplanması, hadis ıstılahları, en sahih isnatlar, altın silsile¹³⁷ ve en zayıf isnatlara yönelik konulardan oluşurken hadis dersi için temel hadis kitaplarından birinin okutulması yeterli görülür. Yaz sömestrinde Hadis Tarihi dersinde cerh-tadil, hadis münekkitleri, hadis hafızı tabakaları, müdellis, meşhur ve yalancı ravi tabakaları ve hadis külliyatlarına (devâvîn) yönelik konular işlenirken Hadis dersinde yine temel hadis kitaplarından biri okutulur.¹³⁸ 1925-1926 eğitim-öğretim yılı müfredatında kış ve yaz sümestri şeklinde ayrıma gidilmeden konular bütün eğitim-öğretim yılını kapsayacak şekilde yer alır. Buna göre Hadis Tarihi dersinde Türkçe hadis ıstılahları, birinci-ikinci-üçüncü devir muhaddisleri, zabt ve sübutu tespit etme yollarına ilişkin konular ele alınır. Ayrıca söz konusu müfredatta Hadis ve Hadis Tarihi dersinin bütünleşik bir şekilde işlenmesi amacına matuf olarak temel hadis eserlerinden alınan hadislerin usul-i hadis kaidelerine tatbik edilmesi şeklinde bir ders içeriği yer alır.¹³⁹ 1926-1927 eğitim-öğretim yılı müfredatında Hadis Tarihi dersinden hadis tarihine giriş ve muhaddis tabakaları;

134 Fatma Kızıl, "Türkiye'de Hadis Araştırmaları ve Oryantalizm", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11, sy 21 (2013): 306'dan naklen Yavuz Ünal, *Modern Dönemde İlahiyat Fakültelerinde Hadis Eğitimi ve Araştırmaları Çalıştayı* (24-25 Mart 2012) (Samsun: Ceylan Ofset, 2012), 66.

135 İzmirli, *Hadis Tarihi*; Arapkirî, *Bugyetu'l-hasis fî târihi ilmi'l-hadis*.

136 Kızıl, "Türkiye'de Hadis Araştırmaları ve Oryantalizm", 306.

137 Altın silsile, bir hadis ıstılahı olarak en güvenilir isnat anlamında kullanılan bir tabirdir. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Yücel, "Silsiletü'z-Zeheb", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

138 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1924-1925*, 106.

139 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1925-1926*, 123.

Hadis dersinde Buhârî'nin *Sahîh*'inden seçme hadislerin okutulması kararlaştırılır.¹⁴⁰ 1927-1928 eğitim-öğretim yılı müfredatında Hadis Tarihi dersinden sahâbe ve tâbiîn devrinde hadis rivayetlerine ilişkin araştırma ve tarihsel bilgiler işlenirken Hadis dersinden yine Buhârî'nin *Sahîh*'inden seçme hadislerin okutulur.¹⁴¹ 1930-1931 eğitim-öğretim yılı müfredatında Hadis Tarihi dersinde meşhur muhaddislerden (huffâz-ı seb'a) Dârekutnî, Abdülgani Ezdî, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Beyhakî, İbn Abdülber, Kurtubî, Hatîb el Bağdâdî konu edinilirken Hadis dersinden Buhârî'nin *Sahîh*'inden seçme hadislerin okutulması kararlaştırılır.¹⁴² 1931-1933 eğitim-öğretim yılları arasındaki müfredata göre Hadis Tarihi dersinde tâbiîn ve tebeu't-tâbiînin hadis rivayetleri hakkındaki telakkileri, yaklaşımları ve bu devirlerdeki meşhur muhaddisler incelenir. Hadis dersinde de Buhârî'nin *Sahîh*'indeki Edeb bölümündeki ahlaki ve içtimai hadisler okutulmaktadır.¹⁴³ Her bir eğitim-öğretim yılı için yenilenen bu müfredatlar aracılığıyla dersler ve muhtevalarına ilişkin bir standartlaştırma hedefine ulaşılmaya çalışıldığını görmek mümkündür.

Sonuç

Dârülhadisler ve Dârülfünun İlahiyat Fakültesi, Osmanlı eğitim sisteminde farklı kurumsal yapıları temsil etseler de her ikisi de dini ilimlerin öğretimi açısından önemli rol oynarlar. Dârülhadisler özellikle hadis ilimleri üzerine yoğunlaşan merkezler olarak eğitim verirken Dârülfünun İlahiyat Fakültesi daha geniş bir akademik çerçevede ilahiyat alanında disiplinler arası bir eğitim anlayışı benimser. Bu geçiş zamanla eğitim sisteminde ihtisaslaşmanın ve farklı bilim dallarının bir arada sunulmasının önem kazandığını gösterir. Her iki kurum da dönemin ihtiyaçlarına göre şekillenen yapılarıyla Osmanlı eğitim geleneğinin evrimindeki önemli adımları simgeler.

Dârülhadisler hadis ve ona bağlı ilimlerin öğretildiği şer'î ahkâmın belirlenmesinde önemli bir rol oynayan kurumlar olarak öne çıkarlar. Bu kurumlar sadece hadis metinlerinin doğru anlaşılması ve yorumlanmasına odaklanmakla kalmaz, aynı zamanda İslam toplumunun dini ve ahlaki değerlerini koruma ve yönlendirme amacını güderek toplumsal düzenin sağlanmasında etkin bir fonksiyon üstlenir. Öte taraftan Darülfünun İlahiyat Fakültesi, Osmanlı eğitim sisteminin Batı etkisiyle evrim geçirdiği bir dönemde kurulur. Bu kurum, ilgili döneme ait modern bilimleri öğretme amacını taşıırken geleneksel İslami ilimlerin korunması prensibine göre

140 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1926-1927*, 131.

141 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1927-1928*, 147.

142 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1931-1932, 1932-1933* (İstanbul: Yeni Matbaa, t.y.), 135.

143 *İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1931-1932, 1932-1933*, 158.

hareket eder. Buna göre Dârülfünün İlahiyat Fakültesi'nin kuruluş amacı, Batı'daki bilimsel gelişmelerin Osmanlı eğitim sistemine entegre edilmesi ve bu süreçte dini ilimlerin sosyal bilimlerin yardımıyla yenilikçi bir bakış açısıyla öğretimini sağlamaktır. Bu amaca bağlı olarak fakültede hadis eğitiminin toplumbilimsel bir bakış açısıyla öğretilmesi öngörülür.

Dârülhadislerdeki hadis öğretim faaliyetleri ile Dârülfünün İlahiyat Fakültesi'ndeki hadis dersleri arasında metodik açıdan kurulacak ilişki, yukarıda her iki kuruma ilişkin açıklanan öğretim modellerindeki farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda ortaya anlamlı bir sonuç çıkaracaktır. Bu ilişki hadis öğretiminin hem kurumsal hem de bireysel bir biçimde nasıl şekillendiği hususuna dairdir. Şöyle ki: Osmanlı dârülhadisleri, özellikle hadis ve hadise bağlı ilimlerin derinlemesine öğretilmesine odaklanır ve müderrisler tarafından yürütülen eğitimde genellikle eser merkezli bir yaklaşım benimsenerek hadis metinlerinin ve şerhlerinin detaylıca okutulması beklenir. Bu bağlamda hadis metinleri üzerinde yapılan karşılıklı tartışmalar dârülhadislerdeki öğretimin önemli bir özelliğidir. Zira bu kurumlarda eğitim, ders halkalarıyla desteklenen etkileşimli bir süreci temsil eder ve talebelerin hadis metinleri ve şerhleri üzerinde aktif bir biçimde çalışmaları sağlar. Dârülfünün İlahiyat Fakültesi'nde ise hadis dersleri daha sistematik bir müfredat çerçevesinde öğretilir ve müfredat bazlı olarak belirli konulara göre organize edilir. Talebeler hadis tarihinden başlayarak hadis ilmine dair temel bilgileri öğrenirler; ancak burada eser merkezli değil, konu merkezli bir yaklaşım hâkimdir ve hadis dersleri belirli bir müfredat çerçevesinde haftalık olarak işlenir. Dârülhadislerde hadis ilmi, müderrisin ve öğrencilerin birebir etkileşimi ile detaylandırılırken Darülfünün'da dersler daha kurumsal ve akademik bir yapıda müfredatın yönlendirdiği çerçevede işlenir. Her iki kurumda da hadis ilminin öğretilmesi temel amaçlar arasında olsa da dârülhadislerdeki eğitim genellikle bireysel etkileşim ve hadis metinlerinin analizi üzerinden yapılırken Darülfünün'daki eğitim müfredatın ve akademik süreçlerin yönlendirdiği daha sistematik bir yapı içerisinde gerçekleştirilir. Her iki kurumda da hadis öğretiminde önemli bir rol oynamış olsa da dârülhadislerdeki eğitimin daha esnek ve özgür bir ortamda; Darülfünün'daki eğitimin ise müfredat odaklı ve daha kısıtlayıcı bir yapıda olduğunu söylemek mümkündür. Bu iki farklı kurum arasındaki ortak nokta olarak incelenen hadis eğitimindeki metodoloji mukayesesi, esasında klasikten moderne geçiş sürecini yansıtır ve nihayetinde hadis öğretiminin hem kurumsal hem de bireysel bir biçimde nasıl gerçekleştirildiğini gösterir.

Osmanlı Dârülhadisleri ve Dârülfünün İlahiyat Fakültesi'ndeki hadis eğitimi muhtevaları, belirli benzerlikler ve farklılıklar gösterir. İki kurumun hadis eğitimi muhtevaları arasındaki benzerliklerin başında hadis derslerinin büyük ölçüde klasik hadis metinleri üzerinden takip edilmesi geleneği gelir. Osmanlı medreselerinde

olduğu gibi Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde de Buhârî'nin *Sahîh*'ine yönelik yaygın bir kullanım alanı mevcuttur. Öte taraftan Osmanlı dârülhadislerinde hadis eğitimi daha esnek ve yerel özelliklere dayalı bir yapıya sahiptir. Dârülhadislerde müderrislerinin tercihin ve vakfiyelerde belirtilen şartlara göre farklı ders içerikleri takip edilebiliyordu. Eğitim programları standardize edilmemişti ve ders içerikleri, müderrislerin kişisel tercihlerine göre değişkenlik gösteriyordu. Bunun bir sonucu olarak Osmanlı dârülhadislerinde hadis derslerinin muhtevası, öğretim sürecinin doğası gereği merkezi olmayan bir yapı arz ediyordu. Dârülfünun İlahiyat Fakültesi ise daha sistematik ve kurumsal bir yapıya sahiptir. İstanbul Dârülfünunu Talimatnamesi'ne bağlı olarak belirlenen müfredat, hadis derslerinin içeriğini açıkça tanımlıyordu. Bu müfredat derslerin ve konuların standartlaştırılmasını sağlar ve öğretim süreci, medrese usullerinin aksine daha merkeziyetçi bir şekilde planlanırdı. Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde hadis ve hadis tarihi dersleri, yalnızca metin odaklı değil, aynı zamanda usul-i hadis gibi metodolojik konuları da içerecek şekilde kapsamlı bir müfredatla veriliyordu. Sonuç olarak Osmanlı Dârülhadisleri ile Dârülfünun İlahiyat Fakültesi arasındaki hadis eğitimi özelindeki temel fark eğitim anlayışında ve müfredat yapısındadır. Dârülhadislerde eğitim daha çok bireysel tercihlere ve yerel geleneklere dayanırken Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde eğitim, modernleşme hamlesinin bir sonucu olarak merkezi bir kurumsal yapıya ve standardize edilmiş bir müfredata dayanmaktadır.

Çalışmanın sınırlılıkları kapsamında dârülhadislerdeki hadis öğretimine yönelik detaylı bilgilerin günümüze ulaşmamış olmasından bahsetmek gerekir. Bu eksiklik dârülhadislerdeki hadis eğitiminde uygulanan metotların ve ders muhtevalarının belirlenmesinde zorluk yaşanmasına neden olmuş ve bu konulara ilişkin değerlendirmeler ulaşılabilen kısa bilgiler aracılığıyla tahmin yürütülerek yapılmıştır. Öte yandan Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'ne ait *Talebe Rehberlerinde* yer alan 1928-1929 ve 1929-1930 eğitim-öğretim yıllarına ait müfredat bilgisine ulaşamaması da çalışmadaki başka bir sınırlılık olarak zikredilmelidir. Söz konusu müfredat bilgilerine ulaşılmasıyla daha bütüncül değerlendirmelerin yapılabileceği ve bu değerlendirmelerin ulaşılan sonuçları kısmen de olsa değiştirebileceği unutulmamalıdır.

Dârülhadisler ve Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nin eğitimini hadis dersleri özelinde inceleyen bu araştırma ilgili konunun teorik çerçevesini ortaya koyar. Zikredilen sınırlılıklar da göz önüne alındığında söz konusu kurumlarda verilen hadis eğitiminin günümüzdeki yansımalarının ortaya konması hem daha güvenilir sonuçlar ortaya koyar hem de bu çalışmanın tashih ve tekmil edilmesini sağlar. İlgili doğrultuda günümüzde hem medrese hem de İlahiyat Fakültesi eğitimi almış kimselerle yapılacak görüşmeler aracılığıyla ve bu çalışmanın verileriyle mukayese

edilmek suretiyle gerçekleştirilecek bir saha çalışması hem hadis alanına hem de din eğitimi alanına önemli bir ilmi katkı sunabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Bu çalışmaya olan önemli katkılarından ötürü yazı hakemlerine teşekkürlerimi sunarım.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: I would like to thank the referees for their significant contributions to this study.

Kaynakça/References

- Akalın, İsa. “Hüseyin Avni Arapkirli’nin Arapça Usûlü’l-Hadis Elyazması Ders Notları”. Hadis Tetkikleri Dergisi 15, sy 2 (2017): 115-43.
- Akgündüz, Hasan. Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş. İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997.
- Altuntaş, Mustafa Celil. “Osmanlı Döneminde Hadis İlmi”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Altuntaş, Mustafa Celil. “Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık”. Hadis Tetkikleri Dergisi 8, sy 1 (2010): 33-67.
- Arapkirî, Hüseyin Avni. Bugyetu’l-haşiş fi târîhi ilmi’l-hadîs. Editör Nilüfer Kalkan Yorulmaz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Arıcı, Müstakim. “VII. / XIII. Yüzyıl İslâm Düşüncesinde Fahreddin Râzî Ekolü”. İslâm Araştırmaları Dergisi, sy 26 (2011): 1-37.
- Atâî, Nev’izâde. Hadâ’îku’l-Hağâ’îk fi Tekmiletî’ş-Şağâ’îk (Şekayık Zeyli). C. 1. 2 c. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Atay, Hüseyin. Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi. Ankara: Atay Yayınları, 2018.
- Aydar, Hidayet. “Dârülfünun İlahiyat Fakültesi ve Türk Kültür Hayatına Katkıları”. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy 13 (2006): 23-43.
- Ayhan, Halis. Türkiye’de Din Eğitimi. İstanbul: İFAV Yayınları, 1999.
- Aynî, Mehmet Ali. Dârülfünun Tarihi. Editör Metin Hasırcı. Ankara: Pınar Yayınları, 1995.
- Baltacı, Cahid. XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat - Tarih). İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı. Hayatım. İstanbul: Dünya Yayınları, 1998.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). “İrade Dahiliye [İ.DH]”, t.y.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). “İrade Hariciye [İ.HR]”, t.y.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). “Kocaeli Tahrir Defteri”, t.y.
- Bilge, Mustafa. İlk Osmanlı Medreseleri. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984.

- Buhârî, Muhammed b. İsmail. “el-Câmi‘u’s-Şâhîh”, t.y. Süleymaniye Bölümü. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Fahrüddin er-Râzî ve Tefsiri”. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy 2 (1977): 7-57.
- Cevdet Paşa, Ahmet. Târîh-i Cevdet. 2. bs. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1309.
- Ceylan, Şeyma. Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Müderrisleri ve Ders Notları. İstanbul: İdav Yayınları, 2024.
- Cihan, Sadık. “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü’l-fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler”. Atatürk Üniversitesi İslâmî ilimler Fakültesi Dergisi, sy 1 (1975): 127-36.
- Çiftçi, Mehdi. “Süleymaniye Dârülhadi (XVI-XVII Asırlar)”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Dölen, Emre. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Darülfünun’da İlâhiyat Öğretimi”. İçinde Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, 105-23. İstanbul, 2010.
- Emin Bey Efendi. “Tarihçe-i Tarîk-i Tedrîs”. İlmiye Salnamesi, sy 1 (1916): 642-51.
- Ergin, Osman Nuri. Türk Maarif Tarihi. İstanbul: Eser Matbaası, 1997.
- Eşrefzâde, Şevketî Efendi. Medâris-i İslamiyye Islâhât Programı. İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1329.
- Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1938.
- Furat, Ahmet Hamdi, Nilüfer Kalkan Yorulmaz, ve Osman Sacid Arı, ed. Sahn-ı Semân’dan Dârülfünun’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)-XVIII. Yüzyıl. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Furat, Ayşe Zişan. “Darülfünundaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi”. İçinde Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, 133-47. İstanbul, 2010.
- Furat, Ayşe Zişan. “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Okutulan Eserler”. İçinde Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans, editör Fuat Aydın, Mahmut Zengin, Kübra Cevherli, ve Yunus Kaymaz, 631-49. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.
- Furat, Ayşe Zişan. “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Tedris Usulü”. İçinde Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans, editör Fuat Aydın, Mahmut Zengin, Kübra Cevherli, ve Yunus Kaymaz, 121-41. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.
- Gayti, Necmüddin Ebu’l-Mevâhib Muhammed b. Ahmed. “el-Ferâidu’l-muntazama”. Ankara, t.y. İsmail Saib Sencer. Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi.
- Gül, Ahmet. Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Darü’l-hadislerin Yeri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Transmission of Western Hadîth Critique to Turkey: On the Past and the Future of Academic Hadîth Studies”. Hadis Tetkikleri Dergisi 4, sy 2 (2006): 37-53.
- Hızlı, Mefail. “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 17, sy 1 (2008): 25-46.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Dârülfünun Tarihçesine Giriş”. Belleten 54, sy 210 (1990): 699-738.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Dârülfünun”. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 8:521-25. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”. İçinde Osmanlı Devleti ve

- Medeniyeti Tarihi, editör Ekmeleddin İhsanoğlu, C. 2. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1998.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu". Belleten 66, sy 247 (2002): 849-904.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965)". Belleten 64, sy 240 (2000): 541-82.
- İmamoğlu, Abdullah Taha. "Taşköprüzâde'ye Göre Hadis İlmi ve Letâfî'n-Nebî Adlı Kırk Hadis Risâlesinin Tahlili". İçinde Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar, editör Ömer Mahir Alper ve Müstakim Arıcı, 127-46, 2015.
- İnce, Nazife Nihal, ve Rıfat Atay. "Tertîbu'l-ulûm ve Kevâkib-i seb'a'daki Öğrenim Kademeleri Benzerliği Üzerine". Türk Akademik Araştırmalar Dergisi 4, sy 4 (2019): 505-19.
- İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1924-1925. İstanbul: Yeni Matbaa, t.y.
- İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1925-1926. İstanbul: Yeni Matbaa, t.y.
- İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1926-1927. İstanbul: Yeni Matbaa, t.y.
- İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1927-1928. İstanbul: Yeni Matbaa, t.y.
- İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi: 1931-1932, 1932-1933. İstanbul: Yeni Matbaa, t.y.
- İzgi, Cevat. Osmanlı Medreselerinde İlim Riyazi İlimler. 2 c. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- İzmirli, İsmail Hakkı. Hadis Tarihi. İstanbul: Dârü'l-Hadîs, 2002.
- Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. "Usul-i Hadis'ten Hadis Tarihi'ne: Dârülfünun İlahiyat'ta Hadis Tarihi Dersleri". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 23, sy 2 (2019): 651-71.
- Kandemir, M. Yaşar. "eş-Şifâ". İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 39:134-38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kara, İsmail. "Türkiye'de İlahiyat Fakülteleri Dinî Kurumlar mı, Laik Kurumlar mı?" Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi 2, sy 1 (2009): 1-19.
- Karacabey, Salih. "XI. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi". Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 4, sy 4 (1992): 227-35.
- Kemal, Nâmık. Evrâk-ı Perîşân. Editör Raif Karadağ ve Ömer Faruk Harman. İstanbul: Tema Yayınları, 1973.
- Kızıl, Fatma. "Türkiye'de Hadis Araştırmaları ve Oryantalizm". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 11, sy 21 (2013): 303-31.
- Kocatürk, Utkan. "Atatürk'ün Üniversite Raformu ile İlgili Notları". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, sy 6 (1984): 3-95.
- Kürkçüoğlu, Kemal Edip, ed. Süleymaniye Vakfiyesi. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2024.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi". İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 8:507-8. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Macit, Yunus. "Osmanlı Gerileme Döneminde Hadis Öğretimi". İçinde Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dârü'l-hadisler, editör Muhittin Düzenli. Samsun, 2011.
- Mecdi Mehmed Efendi. Hadâ'îku'ş-Şakâ'ik Mecdi'nin Şakâ'ik Tercümesi. C. 2. 2 c. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. İslâm ve İlim. Çeviren İlhan Kutluer. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.
- Okiç, Muhammed Tayyib. Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1959.

- Özden, Âkil Muhtar. Dârülfünunumuz Hakkında Bazı Mulahazât. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1340.
- Sahab, Ahmed, ve Filipovic Nenad. "The Sultan's Syllabus: A Curriculum for the Ottoman Imperial medreses Prescribed in a fermân of Qânûnî I Süleymân". *Studia Islamica* 98, sy 99 (2004): 193-218.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. Miftâhu's-saâde. Editör Abdülvehhâb Ebu'n-Nûr. 3 c. Kahire, 1968.
- T.C. Maarif Vekaleti 1925-1926 Ders Senesi İhsâiyat Mecmuası. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Unan, Fahri. "Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmî Verim". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3, sy 5 (2003): 14-34.
- Unan, Fahri. "Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi". *Divân İlmî Araştırmalar*, sy 18 (2005): 79-114.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Çandarlı (Cnederli) Kara Halil Hayreddin Paşa". *Belleten* 23, sy 91 (1959): 457-78.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı. 5. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi. C. 2. 4 c. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1947.
- Ünal, Yavuz. Modern Dönemde İlahiyat Fakültelerinde Hadis Eğitimi ve Araştırmaları Çalıştayı (24-25 Mart 2012). Samsun: Ceylan Ofset, 2012.
- Ünver, Süheyl. Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı. İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946.
- Wisemma, Hans Johan Gooitzen. Towards the Third Generation University: Managing the University in Transition. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2009.
- Yardımlı, Ali. "Dârülhadis". İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 8:529-32. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Yardımlı, Ali. "Osmanlı Devrinde Dârülhadisler". İçinde Osmanlı, editör Hasan Celâl Güzel ve Güler Eren, 8:163-75. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Yasar, Hüseyin Hüsameddin. Amasya Tarihi. C. 1. 12 c. İstanbul, 1911.
- Yıldırım, Selahattin. "Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Yıldırım, Selahattin. "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy 13 (2004): 263-315.
- Yıldırım, Selahattin. "XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy 14 (2004): 151-82.
- Yılmaz, Yasin. "Kanûnî Vakfiyesi ve Süleymaniye Külliyesi (Eğitim, Kültür ve Sosyal Yönü - Başlangıçtan 1600'e Kadar)". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Yücel, Ahmet. "Silsiletü'z-Zeheb". İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 37:208-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yücel, Ekrem. "Osmanlı Devri Dâru'l-Hadisleri ve Hadis Eğitimi". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Zengin, Zeki Salih. Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Zengin, Zeki Salih. "Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi". *Dini Araştırmalar* 5, sy 13 (2002): 81-106.

